

Kirkegårdskultur 2021-22

Kirkegårdskultur

2021-22

Formand: Elof Westergaard
Tlf. 75 42 18 00 / 24 76 70 40
eve@km.dk

Næstformand: Mette Fauerskov
Tlf. 86 12 16 66 / 22 25 86 67
mf@mflandskab.dk

Kasserer: Dennis Næser
Tlf. 40 46 74 14
dgn@horsenskirkegaarde.dk

Administration, Foreningen for Kirkegårds kultur
ekspedition c/o Jens Dejgaard Jensen
og hjemmeside: Præstbrovej 347
7950 Erslev
Tlf. 28 96 81 54
post@kirkegaardskultur.dk

Redaktion: Anne Kjærsgaard
Rikke Ilsted Kristiansen
Mette Fauerskov
Stine Helweg
Klaus Bertelsen

Tryk/layout: Jelling Bogtrykkeri

ISSN 0907-8541

Forsidemotiv: Illustration af omdannelsen af Nordre
Kapel på Bispebjerg Kirkegård til et
refugium. Illustration: Landskabsarkitek-
terne Annette Klüver Andersen og
Lykke Marott Bitsch.

Ved at indsende en artikel til og/eller acceptere publicering i Kirkegårds kultur accepterer forfatteren samtidig, at artiklen udgives digitalt og er digitalt tilgængelig i bladet for altid. Forfatteren accepterer også, at Kirkegårds kultur har begrænset eksklusivitet (eneret) til artiklen i et år efter udgivelsen, hvorefter forfatteren kan råde over rettigheder til genbrug af artiklen andre steder, dog med henvisning til, at den første gang er bragt i Kirkegårds kultur.

Artiklerne i Kirkegårds kultur gengiver forfatternes egne holdninger og er ikke nødvendigvis udtryk for bestyrelsens eller redaktionens.

Indholdsfortegnelse

Forord	5
Formandens beretning	8
<i>Biskop Elof Westergaard</i>	
Foreningen for Kirkegårdskultur gennem 100 år. Tilbageblik på foreningen i de sidste 100 år og nedslag i det 98 år gamle tidsskrift.....	16
<i>Mag.art. Karin Kryger</i>	
Vi har digitaliseret Foreningen for Kirkegårdskulturs årsskrift.....	34
<i>Kirkegårdsvejleder Stine Helweg</i>	
Den ideelle kirkegårdsvedtægt?	38
<i>Landskabsarkitekt Mette Fauerskov, fhv. kirkegårdsleder Jens Dejgaard Jensen og kirkegårdsvejleder Stine Helweg</i>	
Kirkegårdens ubeskyttede kulturarv. Historiske gravstedsstrukturer og grønne kulturværdier bør kunne erklæres bevaringsværdige.....	64
<i>Landskabsarkitekt Mette Fauerskov</i>	
Bevaringsplan for Rolsø ødekirkegård	76
<i>Landskabsarkitekt Mette Fauerskov</i>	
Sundby Kirkegård. Fra kirkegård til bypark	88
<i>Arkitekt og projektleder Iben Degn Pedersen og projektleder Lotte Olsen</i>	
Refugium i Nordre Kapel – et evidensbaseret grønt landskab til mennesker i sorg.....	100
<i>Landskabsarkitekt Annette Klüver Andersen og landskabsarkitekt Lykke Marott Bitsch</i>	
Hvilke gravsten gemmer vi? Tjekliste før rydning	112
<i>Kirkegårdsvejleder Stine Helweg</i>	
Et gravminde bliver til. Jørn Larsens arbejde med et gravminde over Johannes Jensen på Gjellerup Kirkegård.....	120
<i>Fhv. provst Leif Arffmann</i>	
Mindestedet. Et nytænkende anlæg på Tønder Kirkegård	134
<i>Kirkegårdsleder Jørn Skov</i>	
Lægger vi gravstenen i graven? Anmeldelse af Kunsthall Aarhus' udstilling Gravmonumenter	142
<i>Cand.mag., kunsthistoriker Søren Lundbeck Rasmussen og cand.mag. Klaus Bertelsen</i>	

Erindringens intensitet. Anmeldelse af Levende Stene. Laila Westergaards kunst	146
<i>Fhv. provst Leif Arffmann</i>	
Kirkegårdens leder. Anmeldelse af jubilæumsbog for Foreningen af Danske Kirkegårdsledere	152
<i>Landskabsarkitekt Lone van Deurs</i>	
Generalforsamlingen 2021	156
<i>Kirkegårdsvejleder Stine Helweg</i>	
Glimt fra årsmødet.....	160
<i>Mag.art. Karin Kryger</i>	
Foreningen for Kirkegårdskultur	164
Bestyrelsen	166

Forord

Hvad skal vi bevare, hvorfor og hvordan gør vi det i praksis? Det er spørgsmål, der trænger sig på ude på landets kirkegårde, hvor der i disse år sker store ændringer i deres fysiske fremtræden. Kirkegårdenes udseende har til alle tider været under forandring, men vi oplever, at det lige nu sker med en hast og på en måde, der må betegnes som kritisk. Der er fare for, at det, der definerer kirkegårdene som særlige rum, bid for bid går tabt under de mange små og store forandringer. Derfor har vi med dette årsskrift valgt at sætte fokus på bevaring ved at bringe en række artikler, der på forskellig vis udfolder emnet. Uden for dette tema indledes årsskriftet med en række artikler, der udspringer af Foreningen for Kirkegårdskulturs virke i både fortid og nutid, og derudover bringer vi to artikler om mindesmærker samt aktuelle bog anmeldelser.

Spørgsmålet om bevaring versus nedlæggelse og destruktion dukker op, når den oprindelige brug af kirkegårdens rum og genstande eller økonomiske rentabilitet heraf er gået tabt. Bevaring kan være en redningsaktion, der sætter ind, efter at patienten er død. Den sigter mod at give en værdig begravelse ved at sikre fortidslevn, der kan stå som gravsten og minde os om alt det, der var engang. Dog kommer indsatsen ofte så sent, at de bedste eksempler allerede er tilintetgjorte eller ikke længere intakte. Bevaringsindsatsen kan imidlertid også følge en anden strategi, der sætter ind langt tidligere. Her er sigtet at forebygge, at patienten overhovedet dør. Overlevelsen for rum og genstande på kirkegården, der mister deres oprindelige brug, søges sikret ved aktivt at inddrage dem i nye brugssammenhænge, så de får værdi på ny.

Den sidste bevaringsstrategi tildeler de ansvarlige for kirkegårdene en helt anden rolle, for betydningstilskrivningen sker ikke af sig selv, den kræver en indsats. Frem for at være kustoder, der passivt forvalter en død museal kulturarv, ses de i stedet som aktive medskabere af en levende kulturarv. Men denne forskydning accentuerer også deres ansvar, for at inddrage rum og genstande i nye brugssammenhænge vil ofte nødvendiggøre en eller anden grad af fysisk transformation, og det rejser spørgsmål. For hvor meget kan man egent-

lig fjerne eller tilføje til patienten under operationen, uden at han mister sin identitet? Hvad er kirkegårdens vitale dele? Og har stedet en særlig ånd, uden hvilken kirkegården ikke længere er en kirkegård?

Årsskriftets artikler om bevaring giver eksempler på anvendelsen af begge bevaringsstrategier på danske kirkegårde, og forhåbentlig kan de være med til at inspirere til at sætte gang i diskussioner om og arbejde med bevaringsindsatsen andre steder. I Foreningen for Kirkegårdskultur mener vi, at det er af afgørende vigtighed, at kirkegårdenes kulturarvsværdier fastholdes, og det er et emne, der har stået helt centralt i foreningens virke gennem hele dens nu mere end 100 år lange historie, som der i dette årsskrift også ses tilbage på. Som artiklerne, der udspringer af foreningens nutidige virke vil vidne om, så er vi stadig en vital forening, der arbejder for at sikre værdige begravelsespladser på mange forskellige fronter. I foreningen er vi i år særligt stolte af, at vi i årsskriftet kan præsentere foreningens forslag til, hvad der for os at se er den ideelle kirkegårdsvedtægt, og som vi har arbejdet med længe. Vi håber, at også den vil komme til nytte i det videre arbejde med udviklingen af landets kirkegårde.

Årsskriftet indledes med formandens, Elof Westergaards, årsberetning, hvor han i lyset af coronaepidemien peger på kirkegårdens betydning som et spejl på samfundets værdisæt.

Karin Kryger giver et tilbageblik på Foreningen for Kirkegårdskulturs historie i de sidste 100 år belyst ved nedslag i artikler i foreningens 98 år gamle tidsskrift.

Stine Helweg skriver om Foreningen for Kirkegårdskulturs arbejde med at digitalisere foreningens tidsskrift i anledning af 100-årsjubilæet, så det nu er frit til rådighed for alle.

Mette Fauerskov, Stine Helweg og Jens Dejgaard Jensen præsenterer Foreningen for Kirkegårdskulturs forslag til den ideelle kirkegårdsvedtægt, hvor kirkegårdens værdier og brugernes behov træder tydeligt frem.

Mette Fauerskov beskriver de truede typer af gravstedsstrukturer, der findes på danske kirkegårde, og Foreningen for Kirkegårdskulturs arbejde med at kortlægge de mest bevaringsværdige.

Iben Degn Pedersen og Lotte Olsen skriver om det indledende projektarbejde med at omdanne Sundby Kirkegård til en bypark, hvor samtaler med borgere og brugere har sat fokus på at bevare kirkegårdens særlige stemning.

Mette Fauerskov fortæller om Rolsø ødekirkegård, der som helhed er bevaringsværdig, hvorfor menighedsrådet har ladet udarbejde en plejeplan med ønsket om sikre, at dens nuværende udseende bevares intakt.

Annette Klüver Andersen og Lykke Marott Bitsch giver med udgangspunkt i deres speciale et forslag til at omdanne Nordre Kapel på Bispebjerg Kirkegård til et restituerende miljø for mennesker i sorg med udgangspunkt i evidensbaseret viden.

Stine Helweg skriver om Foreningen for Kirkegårdskulturs bud på, hvilke overvejelser man bør gøre sig, inden man på kirkegårdene bevarer gamle gravsten i lapidarier eller lader dem destruere.

Leif Arffmann beretter om processen bag skabelsen af kunstner Jørn Larsens gravminde over fabrikant Johannes Jensen på Gjellerup Kirkegård ved Herning.

Jørn Skov gør rede for planerne for et nyt mindested på Tønder Kirkegård, der retter sig mod efterladte, der – midlertidigt eller permanent – ikke har mulighed for at besøge det egentlige gravsted for deres kære.

Søren Lundbeck og Klaus Bertelsen anmelder udstillingen *Gravmonumenter* i Kunsthall Aarhus.

Leif Arffmann anmelder bogen *Levende stene. Laila Westergaards kunst*, skrevet af Dorte Fogh og Annette Østergård.

Lone van Deurs anmelder *Kirkegårdens Leder* skrevet af Klaus Bertelsen i anledning af FDK's 100-års jubilæum.

Redaktionen

Formandens beretning

Ved årsmødet 2021

Af Elof Westergaard

Biskop, formand for Foreningen for Kirkegårdskultur

Kirkegårdskultur angår os menneskers liv og fællesskab

Begravelseshandlingen giver plads til afsked og det at få sagt ordentligt farvel. Kirkegårdene er betydningsfulde rum, som vi skal tage ordentligt vare på, fordi vi her begraver vores døde.

Vores håndtering af selve begravelseshandlingen og vores indretning og pasning af kirkegården fortæller om den betydning, vi tillægger menneskelivet og det enkelte menneskes historie.

Kirkegårdskultur er således nok erindringskultur, men erindringskultur forstået som mere end vidnesbyrd om fortiden. Kirkegårdskultur fortæller også – og det er vigtigt – om det, der bliver værdsat i samfundet. Kirkegården er således også et spejl af et samfunds værdisæt og fortæller om forståelsen af menneskelivets betydning.

Det skal vi, som har med kirkegårdskultur at gøre, have øje for. I Foreningen for Kirkegårdskultur har vi til opgave at værne om kirkegårdens værdier og udvikling. Det er for os i foreningen vigtigt at være med til at virke for, at kirkegårdens æstetiske og kulturhistoriske værdier bevares og udvikles, men samtidig ligger der også noget vigtigt i de sidste ord i vores formålsbeskrivelse: nemlig det, at vi skal fremme, at kirkegårdene fremtræder som værdige begravelsespladser. Det vil sige steder, hvis tilstedeværelse vi respekter og påskønner, ja forstår som væsentlige for os i vores liv.

Hvad har vi lært af coronaepidemien?

Når det gælder begravelser og kirkegårde, har vi med de vekslende restriktioner på kirkegårdsområdet lært, hvor betydningsfuldt det er at kunne mødes og sige farvel ved en begravelse.

Der er en tid til at leve og en tid til at dø, og det er vigtigt også med en tid til at le og en tid til at græde og sørge. Kirkegårdskultur giver ikke mindst plads til det sidste.

De begrænsede muligheder for deltagelse under coronaen har været hårdt for de pårørende, som ofte har måttet sortere i, hvem der måtte deltage i en begravelse.

Og den har ligeledes været svær for dem, der skulle håndtere situationen, gravere, kirketjenere, præster og bedemænd. De, der har med kirkegårdens daglige drift at gøre, har udvist en høj grad af ansvarlighed og imødekommenhed inden for de regler, som nu har været gældende.

Man har virkelig som ansat stået i et krydspres og måttet tage et dobbelt hensyn.

Vi har på den ene side skullet passe på hinanden ved at holde afstand. Sådan har det været, fordi vi skal passe på hinanden, og det gjaldt også ved begravelserne.

Begravelsen er på den anden side en engangshandling, og det er betydningsfuldt, at man kan deltage. Et dødsfald er sjældent kun et anliggende for den afdødes nærmeste familie. Vi mennesker indgår oftest også i andre fællesskaber, f.eks. i daglige fællesskaber med naboer og venner, ja med dem, vi deler by og vej med.

Der har været mange svære situationer.

Da coronaen kom, vidste vi ikke, hvad vi så ind i. Positivt kan man sige, at vi har kunnet foretage begravelser og bisættelser under hele pandemien med deltagelse af nogle pårørende, men deltagerantallet har været begrænset. Vi kan også sige, at ser vi til andre lande, er der eksempler på lande med hårdere restriktioner end i Danmark.

Vi har også lært, at der har måttet være en overensstemmelse mellem de restriktioner, som har været gældende i kirker og kapeller og så i det øvrige samfund. Hver gang dette forhold er kommet ud af proportion, har der rejst sig ramaskrig og kritik. Sidst denne sommer, hvor der var for langt mellem, hvor mange man måtte samles til f.eks. fodbold og koncerter og så til en begravelse (og det selv om vi i alt fald i kirken har måttet vægte, at der ikke skulle vises coronapas).

En for mig smertelig erfaring gennem coronatiden har så også været den, at kirke og kulturliv og også begravelserne står langt nede i den politiske prioritering. Det er næppe kun tilfældet i Danmark, nej, det gælder i hele den vestlige verden. En mere materialistisk forståelse af menneskelivet er vokset frem i Vesten, og jeg ser en tendens til, at respekten og forståelsen for vores håndtering af de jordiske rester af et menneske bliver vægtet mindre. Det er for mig egentlig allerede signaleret, når kommunerne ofte lægger kirkegården under teknik og miljø-forvaltningen. Dermed signalerer man, at kirkegårde ensidigt handler om formuldning af den menneskelige krop, ja at den menneskelige krop i værste fald er at betragte som affaldsprodukt.

Danskernes forhold til kirkegårde

Det kan godt undre mig, at begravelser og kirkegårde ikke vægtes højere fra politisk hold. For kirkegårde interesserer folk og værdsættes af alle aldre. For nogle måneder siden udkom resultaterne af en stor, kvantitativ befolkningsundersøgelse foretaget i 2020 om religiøsitet og forholdet til folkekirken.¹ Undersøgelsen er også interessant fra en kirkegårds-kulturvinkel. Den viser noget, som de fleste af os godt ved, nemlig at begravelsespraksis har været og fortsat er under stadig forandring i Danmark. Flere ønsker kremering end kistebegravelse, og et større antal end tidligere ønsker også askespredning.

På spørgsmål om, hvor mange af respondenterne, der har været i kontakt med folkekirken gennem de sidste 12 måneder, svarer 56 %, at de har været til dåb, konfirmation, bryllup eller begravelse, og 43 %, at de har besøgt kirkegården ud over til en begravelse. Dykker man længere ned i tallene og ser på de forskellige generationers svar, er det tankevækkende, at selv blandt de adspurgte unge mellem 18 og 23 år har 41 % besøgt kirkegården ud over til begravelse.

På et andet spørgsmål i undersøgelsen om, hvilke aktiviteter respondenterne synes, det er vigtigt for folkekirken at prioritere, har det at vedligeholde kirkegården godt sammen med det at hjælpe syge, gamle og socialt udsatte førsterang. Blandt de 18-23-årige peger 87 % på kirkegården. Og 86 % af alle adspurgte finder det meget vigtigt, at vi værner om vores kirkegårde. (En senere tabel viser, at i de større byer spiller det en lidt mindre rolle end på landet).

Kirkegården er et fælles rum, der er kulturelt mangfoldigt. Foto fra katolsk afsnit, Nordre Kirkegård, Aarhus. Foto: Mette Fauerskov, 2021.

I et kapitel om begravelsespraksis i den samme undersøgelse kan man se, at en større del af befolkningen, knap en fjerdedel, ikke har taget stilling til foretrukket begravelsessted efter bisættelse. Lidt over halvdelen har besluttet, at kirkegården skal være deres sidste hvilested. Men der er også 16 %, som foretrækker at få deres aske spredt over havet eller i udlandet.

Det sidste tal tydeliggør for mig, at vi ikke uden videre kan tage kirkegården for givet som et sted, hvor mennesker ønsker at blive stedt til hvile, og hvor de pårørende finder

det meningsfyldt at begrave deres kære. Vi, som finder kirkegårdene vigtige, er nødt til at fortælle om det særligt betydningsfulde ved vores kirkegårde og betydningen af at ende der.

Værne om og udvikle et betydningsfuldt rum

Foreningen for Kirkegårdskulturs opgave er som sagt både at værne om og udvikle kirkegårdene og kirkegårdskulturen. Men det er samtidig også vigtigt at understrege, hvorfor netop vores kirkegårde er værdige steder at blive begravet.

Værne om kirkegårdens værdier

Hvad angår det første: at bevare det værdifulde ved vores kirkegårdskultur og at værne herom, er det ikke mindst bestyrelsesmedlem Mette Fauerskov, som i disse år går forrest for at fremme forståelsen og betydningen af, at der er gravstrukturer, som er bevaringsværdige. Det er et arbejde, som vi prioriterer.

Vi har haft held med at komme i medierne med dette spørgsmål, ikke mindst gennem Mettes ihærdige arbejde og inddragelse af andre kirkegårdskonsulenter og fagfolk.

Jeg håber, at vi i det kommende år kan arbejde videre ad dette spor, og at det vil medføre en både kirkelig og kommunal bevidsthed om, at der er nogle meget værdifulde anlæg, som vi skal tage vare på, ja som fællesskabet skal tage vare på. Det haster.

Men også gennem det arbejde, som vi i foreningen har fået udført med at digitalisere de gamle årsskrifter, mener jeg, at vi er med til at værne om vores kirkegårde. For de gamle årsskrifter giver et blik for vekslende tiders arbejde med historisk arv og nutid. Ved at dykke ned i det gamle materiale kan vi både blive klogere og måske også inspireres til det arbejde, som er vort. Hvad angår arbejdet med digitaliseringen er det ikke mindst Stine Helweg, Karin Kryger og Anne Kjærsgaard, alle medlemmer af bestyrelsen, som har gjort en stor indsats.

Kirkegårdskulturens udvikling

Hvad angår det andet: udviklingen, så tænker jeg egentlig, at vi alle i kraft af vores forskellige opgaver på kirkegården møder pårørende og mange andre, som gerne vil noget med kirkegården, for hvem den er betydningsfuld.

Værdige begravelsespladser

Hvad angår det sidste: det værdimæssige. Her tænker jeg, at der er behov for, at vi, som har med kirkegårdskultur at gøre, også fortæller om og får udtrykt betydningen af, at begravelsen finder sted på en kirkegård. Sat på spidsen, at begravelsen på kirkegården netop giver en værdig afsked, fordi kirkegården som et unikt rum giver plads til og mulighed for både en erindringskultur, som er personlig, og samtidig er del af et offentligt rum, ja er alle til del. Kirkegården giver plads til både erindringskultur og til, at afdøde kan mindes af andre og flere end dem, som har afdøde i hjertet. Det er vigtigt at have øje for, hvordan danskernes forhold til døden ændrer sig, og hvilke behov der er. Men samtidig er der også en opgave i at turde sige, hvad der har betydning: Det har vores kirkegårde.

Til sidst

Foreningsarbejde og udvalgsarbejde har lidt under coronaen. Vi har som bestyrelsesmedlemmer i coronatiden virket, hvor vi kunne, men vi har samtidig også brug for at få fornyet bestyrelsesarbejdet. Onlinemøder kan noget, men de har også har deres begrænsning. Jeg glæder mig til, at vi i det kommende år kan mødes "rigtigt".

Aktiviteterne i bestyrelsen har dog været mange, og flere større projekter er i gang. Endelig er vi så også i dag i den situation, at vi i bestyrelsen skal sige farvel til flere bestyrelsesmedlemmer. Jeg håber, at I fortsat vil tage del i årsmøder og foreningens aktiviteter, men I har ønsket nu at træde ud.

Hans Mikkelsen, fra Nationalmuseet, har valgt at træde ud, da hans arbejde ikke tilsiger ham muligheden for at være med (på årsmødet bragte Hans Mikkelsen det glædelige budskab, at der nu vil blive ansat flere folk til dette så vigtige område).

Provst Hasse Jørgensen har også valgt at træde ud af bestyrelsen i det forløbne år. Hans arbejde, nu som provst syd for grænsen, levner ikke tid til arbejdet i bestyrelsen. Hasse er medredaktør af en bog om kirken på landet, som lige er udkommet, hvor kirkegården også fylder.²

Den tredje, som vi skal sige tak til i dag, er Charlotte Skibsted, som i mange, mange år har været kirkegårdsrådgiver. Charlotte har et fabelagtigt blik for kirkegårdskultur, en uhyre stor viden og en sikker sans for dette område. Hendes evne til at tale med menighedsråd og nå resultater, hvor både menighedsrådet og kirkegårdsbestyrelsen føler sig set og hørt, og man samtidig har fået skærpet sin sans for de enestående kulturværdier og særlige træk, som er gældende for ens kirkegård, er forbilledlig.

Endelig skal vi også sige tak til Karin Kryger, som efter også en lang årrække og et uendeligt slid med årbøgerne har valgt at takke af. Din historiske viden er uhyre stor, og dit positive og konstruktive virke i bestyrelsen har været med til at gøre bestyrelsesmøderne til en fornøjelse og stor glæde. Du har skrevet så uhyre mange fine artikler, som netop er og fortsat kan være med til at åbne læsernes øjne for, hvilke rigdomme vores kirkegårde rummer. Stor tak.

Noter

1. Jais Poulsen, Astrid Krabbe Trolle, Maiken Friischman Larsen og Bjarke Schönwandt Mortensen, *Religiositet og forholdet til folkekirken 2020. Bog 1 – Kvantitative studier*, Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter, København 2021.
2. Hasse Neldeberg Jørgensen, Per Kristian Madsen og Ingrid Wass (red.), *Herrens Hus, Herrens Have*, Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter og Nationalmuseet, København 2021.

På Nyborg Assistenskirkegård, hvor der er relativt få gravsteder, er der arbejdet med at tilpasse kirkegården i retning af et mere naturpræget udtryk for at imødekomme ét af nutidens brugerønsker. Fra årsmødet 2021. Foto: Anne Marie Møller.

Foreningen for Kirkegårdskultur gennem 100 år

Tilbageblik på foreningen i de sidste 100 år og nedslag
i det 98 år gamle tidsskrift

Af Karin Kryger

Mag.art.

Foredrag holdt ved årsmødet i Nyborg den 23. august 2021

*Sidste år fyldte foreningen 100 år. Og sidste år gik vi desværre glip af den store fest, bestyrelsen havde planlagt. Heldigvis kunne vi til årsmødet i år præsentere den jubilæumsgave til foreningens medlemmer, som bestyrelsen i en del år har arbejdet på, nemlig digitaliseringen af foreningens tidsskrift, som først hed **Vore Kirkegaarde** og siden 1992 har båret navnet **Kirkegårdskultur**. Vores tidsskrift kan nu findes på tidsskrift.dk, som Stine Helweg fortæller mere om (se artikel side 34). Jeg vil nu fortælle lidt om foreningens hundredårige historie, primært ud fra oplysninger i dens nu 98 år gamle organ. Det skal understreges, at her kun bliver tale om nedslag i foreningens og tidsskriftets historie. Materialet rummer stof til langt mere detaljerede redegørelser, dybere analyser og andre perspektiver, end der har været tid og ressourcer til at gennemføre på nuværende tidspunkt. Men materialet er der og er frit tilgængeligt for alle, der interesserer sig for kirkegårdskultur.¹*

Stiftelsen af Foreningen til Fremme af Kirkegaardskultur i Danmark og den første generalforsamling

Den 29. september 1920 mødtes en mindre forsamling på rådhuset i Aarhus, der dengang lå i bygningen på hjørnet af Domkirkepladsen og Mejlgade. Bygningen rummer i dag to museer, nemlig Kvindemuseet (KØN) og Besættelsesmuseet. Egentlig var der inviteret: "ca. Hundrede Menighedsraadsmedlemmer, Præster, Sundhedsautoriteter, Læger, Arkitekter osv., men ikke mange af dem havde fulgt Indby-

Det gamle rådhus i Aarhus.
Foto: Mette Fauerskov, 2021.

delsen." Det fremgik af referatet fra mødet i *Aarhus Stiftstidende* dagen efter.

Initiativtageren til mødet var den erfarne havearkitekt Peter Emil Böttiger (1881-1958). Han mente, at der var alvorlige problemer på de danske kirkegårde med hensyn til såvel den gartneriske og anlægsmæssige som monumenternes kvalitet og med respekten for kirkegårdenes ældre inventar.

Emil Böttiger var født i Hansted i 1881. Han blev uddannet som gartner og blev i 1912 stadsgartner i Aarhus. I 1916 skrev han et frejdigt brev til kommunen, hvori han meddelte, at såfremt han ikke blev rykket op i en højere lønramme, ville han sige sin stilling op. Kommunens reaktion kom prompte! Han blev afskediget med øjeblikkelig virkning. Selvfølgelig opstod der stridigheder efter dette dramatiske forløb. Böttiger kom til at erstatte en gaslampe (hvorfor er uklart), og han måtte have advokatbistand for at få udleveret sine personlige bøger og tidsskrifter, som han havde haft på det kommunale kontor. Siden levede han freelance, men fik mange og i flere tilfælde temmelig store opgaver, bl.a. anlæggelsen af Roskilde Assistenskirkegård, kirkegården i Holbæk, Ringsted Kirkegård og kirkegården i Grenaa. Han døde i 1958 og blev begravet på Nordre Kirkegård i Aarhus, men hans gravsted er nedlagt.

Det var ikke uerfarne folk, det var lykkedes Böttiger at få samlet for at diskutere sit projekt: *stiftelsen af Foreningen til Fremme af Kirkegaardskultur i Danmark*. Til stede ved det stif-

Peter Emil Böttiger, initiativtager til Foreningen til Fremme for Kirkegaardskultur i Danmark. Fra *Vore Kirkegårde* 1933.

Frederik Draiby, stadsarkitekt i Aarhus. Foto: Michele Alessio Caprani.

Præst og folketingsmand Niels Johan Lauensten, foreningens formand 1921-26. Foto Michele Alessio Caprani.

Billedhuggeren Elias Ølsgaard, bestyrelsesmedlem og kirkegårdskonsulent, arbejder på gravmælet over Vincentz Lindhardt på Nordre Kirkegård. Foto: Michele Alessio Caprani.

tende møde var provst Vincentz Lindhardt, stadsarkitekten i Aarhus, Frederik Draiby (1877-1966, stadsarkitekt 1919-43), der tegnede kapellet på Vestre Kirkegård i Aarhus indviet i 1927, folketingsmand (S) og præst Niels Johan Lauensten, der var valgt i Aarhus Amt, arkitekten Thorkel Møller (1868-1946) og billedhuggeren Elias Ølsgaard (1873-1964), begge Aarhus, samt amtslæge i Aarhus, Johannes Ludvig Lunddahl (1858-1943), der alle blev valgt til en midlertidig bestyrelse.

Den første egentlige generalforsamling blev imidlertid først afholdt året efter den 31. oktober 1921. Præsten Niels Johan Lauensten blev valgt som formand, da Vincentz Lindhardt trak sig af helbredsmæssige årsager, og Emil Böttiger blev sekretær og kasserer. De øvrige bestyrelsesmedlemmer var pastor i Roskilde, senere biskop i Aarhus og kirkeminister (V) Fritz Charles Bruun-Rasmussen (1870-1964), pastor Simon Hansen i Helsingør, havearkitekt Erik Erstad Jørgensen i København,

kgl. bygningsinspektør Einar Packness i Aalborg, lærer Franz Hansen i Maribo og overgraver Jens Gravesen (1879-1963) i Svendborg. Sidstnævnte forblev i bestyrelsen til sin død i 1963.

Tidsskriftet

Tidsskriftet *Vore Kirkegaarde* udkom fra 1923, i de første år to gange om året. I det første nummer kan man læse en annonce for *Foreningen til Fremme af Kirkegaardskultur i Danmark*, som er en

”Sammenslutning af interesserede Borgere med det Formaal at søge oparbejdet en større Sans og Interesse for Kirkegaardsforhold her i Landet, saaledes at Landets Kirkegaarde baade i æstetisk, teknisk og hygiejnisk Henseende kan komme paa Højde med Tidens Fordringer.”

Hensigten med foreningen uddybes i to artikler af redaktøren Erik Erstad-Jørgensen i de to første numre af medlemskriftet.

Foreningens primære formål var at skabe interesse for smukke kirkegårdsanlæg og monumenter. Det fremgår af Erstad-Jørgensens foredrag om kirkegårdskultur holdt i Kunstforeningen den 18. november 1922, som blev gengivet i det første nummer af *Vore Kirkegaarde* fra marts 1923. Erik Erstad-Jørgensen forholder sig f.eks. kritisk til sydlandske kirkegårde:

Hverveannonce for Foreningen for Kirkegaardskultur i *Vore Kirkegaarde* 1923.

Foreningen til Fremme af Kirkegaardskultur i Danmark

er en S sammenslutning af interesserede Borgere med det Formaal at søge oparbejdet en større Sans og Interesse for Kirkegaardsforhold her i Landet, saaledes at Landets Kirkegaarde baade i æstetisk, teknisk og hygiejnisk Henseende kan komme paa Højde med Tidens Fordringer.

☛ Som Medlem optages saavel enkelte Personer som Kirkegaardsbestyrelser, Menighedsraad og Foreninger. Aarskontingentet er for Enkeltpersoner 4 Kroner, Menighedsraad og Kirkegaardsbestyrelser betaler 1 Krone for hvert Medlem, Raadet eller Bestyrelsen tæller; for kommunale Kirkegaardsbestyrelser er Kontingentet dog fastsat til 15 Kroner.

V O R E   K I R K E G A A R D E

der redigeres af E. ERSTAD-JØRGENSEN, er Foreningens Organ. Det udkommer to Gange aarlig (Marts og November) og tilsendes alle Medlemmer portofrit. Menighedsraad og Kirkegaardsbestyrelser samt Foreninger faar dog for det ordinære Kontingent kun et Eksempplar, der tilsendes Formanden. Ønskes flere Eksemplarer, kan disse erholdes mod et Tillægs-kontingent af 1 Krone pr. Aargang (to Hefter), heri indbefattet Porto til Forsendelse.

Indmeldelse i Foreningen sker til Sekretariatet:
MEJLGÅDE 16 · AARHUS

Havearkitekt og redaktør Erik Erstad-Jørgensen. Fra *Vore Kirkegaarde* 1933.

”De fleste, der her er tilstede, kender rimeligvis de italienske *compo* [!] *santi* med deres uendelighed af hvide kors og tavler om side om side i en mark uden vej eller sti og med de velhavendes pragtige figurlige gravmonumenter, opstillet for sig selv. Som regel er de store mindesmærker kun i besiddelse af ringe monumental holdning og ofte må de ligefrem kaldes smagløse.”

Erstad-Jørgensen er mere imponeret af de engelske kirkegårde og de jødiske begravelsespladser, hvor stenene er underordnet en større helhed, samt de amerikanske parkkirkegårde, der som type var ved at brede sig i Nordeuropa.

I andet nummer fra oktober 1923 følger Erstad-Jørgensen samme tema i en artikel om kirkegårdsvedtægter. I 1921 var den første egentlige lov om kirker og kirkegårdes vedligeholdelse blevet vedtaget af Rigsdagen, og uagtet Erstad-Jørgensen med foreningen var tilfreds med, at der var kommet faste rammer omkring dette spørgsmål, måtte han kritisere, at man – noget brutalt – kunne give kirkegårdsbestyrelser tilladelse til at kræve monumenter fjernet, såfremt de ikke passede ind i kirkegårdens helhed.

Udgivelser og bibliotek

Det fremgår af annoncer i de første årgange, at foreningen udgav forskellige småskrifter, hvis antal forøgedes år for år, samt havde meget stor succes med udgivelsen af en kirkegårdsprotokol, der nok har været foreningens største salgssucces i de forgangne 100 år. Kirkegårdsprotokollen var udarbejdet af lærer Frands Hansen i Maribo og var anbefalet af såvel provsteforeningen som Kirkeministeriet. I 1927 overlod Frands Hansen, der i en længere periode sad i foreningens bestyrelse, rettighederne til foreningen. Kirkegårdsprotokollen blev revideret nogle gange efterfølgende, men solgtes af foreningen helt frem til 1960'erne. Årsagen til protokollens store succes var, at den foruden at opfylde alle daværende lovkrav tog hensyn til alle tænkelige forhold på kirkegården, noget, Frands Hansen selv gjorde rede for i en artikel i *Vore Kirkegaarde*.² Protokollen var enerådende i mange år. I 1927 var prisen 35 kr., og lærer Frands Hansen fik 5 kr. pr. eksemplar, så der var pæne faste indtjeningsmuligheder for såvel foreningen som lærer Hansen. Selvfølgelig solgte man også ældre årgange af *Vore Kirkegaarde* samt forskellige småtryk om kirkegårdsforhold.

Herudover opbyggede man efterhånden et stort bibliotek af litteratur om kirkegårdsforhold, bøger og tidsskrifter, danske som udenlandske, som foreningens medlemmer kunne låne.

Konsulentvirksomhed

Fra foreningens fødsel har det været en mærkesag for skiftende bestyrelser at etablere en brugbar og tillidsvækkende kirkegårdskonsulentordning, en ordning, man egentlig helst så med tiden blive etableret i folkekirkens regi. Ordningen fungerede lidt, som det er tilfældet med *Selskabet for Kirkelig Kunst*, der i øvrigt har næsten samme alder som *Foreningen for Kirkegårdskultur*, idet selskabet blev oprettet i 1927. Menighedsråd og kirkegårdsbestyrelser kunne henvende sig om råd og dåd omkring kirkegårdene, og en række velrenommerede havearkitekter, billed- og stenhuggere m.m. stillede sig til rådighed for foreningen som konsulenter. Alt efter projektets karakter anbefalede foreningen så en række konsulenter, hvorefter det var op til kirkegårdsbestyrelserne at vælge og forhandle med konsulenten (eller konsulenterne), ligesom betaling var en sag mellem bestyrelserne og konsulenterne. En egentlig kirkekonsulentordning i folkekirkens regi blev først etableret i 1973, men stod altså på *Foreningen for Kirkegårdskulturs* ønskeseddel fra dens grundlæggelse. Det var sådan set en sejr for foreningen, at dens arbejde for en kirkegårdskonsulentordning gennem 50 år endelig bar frugt. Men – der var et stort *men*. Ejendommeligt nok udnyttede ministeriet ikke foreningens store erfaring på dette område, og det hedder lidt syrligt i *Vore Kirkegaardes* redegørelse for den ministerielle kirkegårdskonsulentordning:

”Detailudformningen af regulativet vedrørende kirkegårdskonsulenter har foreningen ikke deltaget i og man kan måske sætte et spørgsmål ved visse af bestemmelserne men i særlig grad nok savne en afgrænsning og en målsætning for virksomheden. Det er dog med glæde og forventning foreningen ser konsulenttjenesten ført ud i praksis.”³

Krisen 1926

I 1926 kom foreningen ud i en alvorlig krise. Krisen var dels af økonomisk art, dels af personlig art, hvor bestyrelsesmedlemmerne kom ud i en loyalitetskonflikt over for foreningens

initiativtager, Emil Bøttiger. Bøttiger havde i 1926 overtaget hvervet som redaktør, og det blev annonceret, at foreningens organ nu ville udkomme seks gange om året. Bøttiger var en ildsjæl og lagde mange frivillige og ulønnede kræfter i sit hverv som foreningens kasserer og sekretær og fra 1926 også som redaktør. Men det lader til, at han gabte over alt for meget. Der var i hvert fald rod i regnskaberne, og Bøttiger havde tilsyneladende ikke helt kunnet adskille foreningens økonomi fra sin private, ligesom der også var rod i foreningens konsulentordning. Endelig var der, da man nåede frem til generalforsamlingen i november, kun udkommet to numre af tidsskriftet mod de seks om året, der var lovet. Der var derfor kommet flere klager fra medlemmerne over sekretærens manglende administrative evner.⁴

Generalforsamlingen den 30. november i partiet Venstres lokale på Christiansborg endte med, at Bøttiger sammen med formand Niels Johan Laursen blev stemt ud af bestyrelsen. Som ny formand indtrådte provst Simon Hansen fra Helsingør. Ved generalforsamlingen blev der også vedtaget reviderede vedtægter for foreningen, hvor foreningens formål og bestyrelsens opgaver og rammerne for forskellige udvalg blev præciseret, og hvor generalforsamlingen fik større indflydelse. Det ligner et veritabelt kup, for hvorledes kunne man få vedtaget gennemgribende forandringer i vedtægterne, hvis ikke nogen havde forberedt og formuleret vedtægtsændringerne omhyggeligt? Det ser ud til, at man havde forestillet sig, at Bøttiger skulle beholde redaktørposten, men da bestyrelsen konstituerede sig, ændrede man på strukturen af det redaktionelle arbejde, således at der blev tale om en redaktion med en redaktør og et redaktionsudvalg, hvor såvel redaktør som redaktionsudvalget efterfølgende mange år valgtes af generalforsamlingen. Efter denne ændring af redaktionen blev den ansete og erfarne havearkitekt Johannes Tholle redaktør, og redaktionsudvalget kom i første omgang til at bestå af Emil Bøttiger, kirkegårdsinspektør Chr. Bech Skrydstrup, graver Jens Gravesen og førnævnte Frands Hansen. Bøttiger kunne tilsyneladende ikke affinde sig med sin degradering og trådte ud af redaktionsudvalget i 1927 efter første nummer. Det lykkedes den nye redaktør og redaktionsudvalget at levere foreningens målsætning om seks numre om året de efterfølgende år. Tholle forblev redaktør til og med 1964 (37 år), og herudover overtog han sekretærposten, som han beholdt til 1947 (20 år). Tholle lagde i hele perioden et uhyre arbejde i redaktionen af *Vore Kirkegaard* og fandt sammen med redaktionsudvalget med stort

Havearkitekt og redaktør Johannes Tholle. Fra *Vore Kirkegaard* 1933.

talent frem til fremragende skribenter, og tidsskriftet var gennem hele hans tid som hovedredaktør præget af høj kvalitet og forbilledlig professionalisme. Men Tholle fik også et vederlag både for sit redaktørhverv og sit hverv som sekretær.

Den ny bestyrelse tænkte i høj grad på finansieringen af forening og tidsskrift og ønskede derfor flere indkomster via annoncering i tidsskriftet, ligesom man i højere grad søgte fondsstøtte. Den nye bestyrelse overtog en gældspost fra den gamle bestyrelse på 400 kr. (ca. 14.000 kr. i dag) samt opdagede, at der var flere gældsposter fra 1924 og 1925. Det årlige budget i 1927-28 var på 7.900 kr. Fra foreningens første år ydede Kirkeministeriet og Landbrugslotteriet et tilskud til foreningen.

Særnummer om ligbrænding 1928 og konsekvenserne heraf

Nu skulle der falde lidt ro over foreningen. Økonomien kom på ret kurs, tidsskriftet udkom som lovet seks gange om året, konsulentordningen fungerede nogenlunde tilfredsstillende. I det sidste nummer af *Vore Kirkegaardes* årgang 1927 annoncerede man, at man ville lave et særnummer om ligbrænding, og opfordrede i øvrigt generelt medlemmerne til at komme med bidrag eller forslag til bidrag til tidsskriftet. Temaet ligbrænding blev behandlet professionelt og sobert i det pågældende hæfte, men overvejende af folk, der var ligbrændingssagen venligt stemt. Hertil kom, at Ligbrændingsforeningen generøst gav foreningen et økonomisk tilskud, hvad der jo i betragtning af foreningens økonomisk og administrativt meget kritiske situation i 1926 var særdeles velkomment. Men reaktionen blev voldsom, og man opfattede temahæftet som propaganda for ligbrændingssagen.

I dag er det svært at fatte, hvor kontroversiel ligbrændingssagen var i samtiden. Men bestyrelse og redaktion havde stukket hånden i en hvespserede! Ligbrændingssagen var opstået i midten af 1800-tallet efter koleraepidemierne, men mødte modstand i kirkelige kredse. Kødets opstandelse kunne for de fleste teologer på *daværende* tidspunkt ikke forenes med, at liget var brændt, også fordi man satte lighedstegn mellem ligbrænding og respektløs ligskænding. Desuden opfattede man fejlagtigt fortalere for ligbrænding som fritænkere og selve ligbrændingen som hedensk. Da artiklerne fremkom i

Fungerende formand, folketingsmand Peder Kammersgaard. Foto: Elfelt. Arbejdermuseet.

Vore Kirkegaarde, var det faktisk forbudt præster at medvirke ved bisættelser med ligbrænding i ornat.⁵ Ligbrænding blev i folkekirken og lovens forstand først ligestillet med jordfæstelse i 1975.

Som nævnt modtog foreningen årligt et tilskud fra Kirkeministeriet. Men efter publiceringen af artiklerne om ligbrænding smækkede Kirkeministeriet kassen i. Kirkeminister Fritz Charles Bruun-Rasmussen (V) havde ellers været en ven af foreningen og havde siddet i foreningens bestyrelse. Foreningens formand, provst Simon Hansen, ønskede ikke at genop-

Biskop og kirkeminister
Fritz Charles Bruun-Rasmus-
sen. Foto: Elfelt. Det Kgl.
Bibliotek.

stille, og man kan fundere over, om ligbrændingssagen havde påvirket hans virke som præst negativt. På generalforsamlingen den 17. juni 1929 kom den fungerende formand, lærer Peder Kammersgaard Jensen, der var folketingsmedlem for Socialdemokratiet, i sin beretning med følgende udtalelse om særnummeret om ligbrænding:

"Ligbrændingssagen. Ved at afholde Møde om dette Spørgsmaal med Dansk Ligbrændingsforening har det udelukkende været Formaalet at faa udsendt et Hefte af 'Vore Kirkegaarde' om denne Sag og at faa den nævnte Forening til at yde sin Medvirken. Dette skete ogsaa, og Medlemmerne vil have set det statelige Hefte om dette Spørgsmaal. Men der skal fra dette Sted paa det bestemteste hævdes, at Foreningen som saadan ikke har taget Standpunkt for Fremme af Ligbrændingssagen, og at den ikke ønsker at agitere for dette Spørgsmaal paa det nærværende Tidspunkt. Man har ønsket at belyse Spørgsmaalet rent praktisk, da det har sin store Betydning at kende til Sagen, eftersom denne Sag Dag for Dag vinder mere og mere Indpas; men vi har ikke (som det fra en enkelt Side har heddet som Motivering for en Udmeldelse) villet agitere for 'hedenske Begravelsesformer'. Vi benytter Lejligheden til at takke 'Dansk Ligbrændingsforening' for den Støtte, vi modtog."

Deltagere i årsmødet i Odense 17. juni 1929. Fra *Vore Kirkegaarde* 1929.

Deltagerne i Rundturen i Odense d. 17. Juni, fotograferet ved Fredens Kirke.

Paa Billedet ses i første Række bl. a.: 1. Folketingsmand P. Kammersgaard. 2. Provst Simon Hansen. 3. Pastor Hansen. 4. Kirkegaardsgartner J. Gravesen. 5. Kirkegaardsgartner C. Nielsen. 6. Inspektør R. Rasmussen. 7. Kirkegaardsgartner J. Blomberg.

Deltagere i årsmødet i
Roskilde 1932. Fra *Vore
Kirkegårde* 1932.

Nogle af Deltagerne i Rundturen til Roskilde, fotograferet ved Boserup Pavillon.

Paa Billedet ses bl. a.: 1. Næstformanden, Hr. Folketingsmand P. Kammersgaard. 2. Formanden, Hr. Pastor Bartholdy Møller, 3. Sekretæren, Hr. Havearkitekt Johannes Tholle. 4. Hr. Inspektør Rud. Rasmussen (Aarhus). 5. Hr. Forstrelser Frands Hansen (Skelstrup). 6. Hr. Overgraver Petersen (Roskilde). 7. Kasseren, Hr. Kirkegaardsgartner I. Blomberg (Hillerød). 8. Hr. Kirkegaardsgartner H. W. Rasmussen (Haslev). 9. Hr. Havearkitekt Chr. Bruus-Jørgensen (Hellerup). 10. Hr. Billedhugger Elo (København). 11. Hr. Kirkegaardsgartner J. Gravesen (Svendborg). 12. Hr. Overlærer H. P. Hansen (Roskilde). 13. Hr. Bestyrer J. H. J. Lund (Sundby Kirkegaard). 14. Hr. Bankdirektør H. H. Stigaard (Roskilde). 15. Hr. Arkitekt C. E. Bauditz (København). 16. Hr. Stenhuggermester H. P. N. Clem (Roskilde). 17. Hr. Overassistent A. Hilsøe (Solbjerg). 18. Hr. Kirkegaardsgartner Jensen (Nyborg). 19. Hr. Forpagter Wern (Roskilde). 20. Journalist, Fru Fang (Roskilde). 21. Fru Arkitekt Bauditz (København). 22. Hr. Kaptajn Bang (St. Jørgensbjerg). 23. Hr. Overgartner Grønwald (St. Hans Hospital). 24. Hr. Stadsingeniør Mortensen (Roskilde). 25. Hr. Graver A. Rosenmeyer (Slagelse). 26. Hr. Landinspektør Thorsen (Roskilde). 27. Hr. Planteskolejer Ronø (Roskilde).

Man fik ikke konstitueret en ny formand ved denne generalforsamling, og det var magtpåliggende for den fungerende formand, at foreningens formand var kirkelig forankret. Det manglende tilskud fra Kirkeministeriet afstedkom en forbigående økonomisk krise, men medlemstallet viste en stabil fremgang. I 1929 tiltrådte ministeriet Stauning II, som med præsten N.P.L. Dahl som kirkeminister fik gennemført en revideret lov om ligbrænding i 1931. Samme år genoptog ministeriet tilskuddet til foreningen, og det lykkedes bestyrelsen at finde en kirkelig forankret formand, nemlig sognepræst A. Bartholdy Møller.

Besættelsen

Foreningens generalforsamling skulle have været afholdt i 1940 i Randers, men blev aflyst.

Der blev holdt en generalforsamling den 7. juli 1941 i Kolding, og to år efter i Næstved den 19. august, kun ti dage før folkestrejken. Selvfølgelig betød forholdene, at foreningens aktivitetsniveau var kraftig reduceret. Imidlertid var man ved de artikler, der blev publiceret i *Vore Kirkegaarde*, særdeles aktuel og behandlede emner som krigergrave, både fra den 1. Verdenskrig og fra den aktuelle, samt skrev om, hvilke muligheder "beskæftigelseslovene" gav kirkegårdene for billig arbejdskraft.

Noget provokerende havde man sat et mosaisk monument som titelvignet på bind 14.

Med hensyn til krigergravene behandlede man grave og monumenter for alle krigens parter, både de nye tyske afdelinger på danske kirkegårde og engelske flyvergrave samt store krigerbegrovelser rundt om i Europa.

Man kan studse lidt over, med hvilken iver redaktionen præsenterede de tyske krigergrave. Forklaringen var, at den tyske propaganda havde travlt med at fortælle, hvor få, for ikke at sige slet ingen, tyske soldater, der faldt ved krigens store slag, så ved at vise tyskergravene var redaktionen med til at give et noget andet billede af krigens gang end det, man gav fra officiel tysk side.

En redaktionel artikel beretter ironisk om nazisternes fredning af en mosaisk kirkegård i Kiev:

"I Fagbladet 'Der Friedhof' (Nr. 7) skildres det, hvorledes der indrettes Æreskirkegaarde under Felttoget i Rusland og i samme Blads Nr. 1 for 1943 fortælles det, hvordan man har truffet den Beslutning at lade Jødekirkegaarden i Kiew ligge som et fredet Omraade, der er tænkt at skulle være et Dokument for 'Verjudung des Bolschewismus' og for 'Jødernes Skamløshed'."

Censuren forstod næppe, at teksten ville blive læst med en helt anden optik i Danmark end i Det Tredje Rige! Man bragte også en artikel om den mosaiske kirkegård i Sarajevo.

Redaktionen brugte i bedste skandinaviske ånd meget plads på at fortælle om finske almue- og heltegrave. Man spekulerer jo på, om *Vore Kirkegaarde* overhovedet var underkastet censur, eller om myndighederne ikke havde fantasi til at forestille sig, at et sådant tidsskrift kunne indeholde hip til besættelsesmagten.

Men censur var der, og hvordan man håndterede den, gjorde redaktionen rede for efter krigen i en interessant og underholdende artikel.⁶

Kirken og dens omgivelser

Efter krigen gav Nationalmuseets direktør, Poul Nørlund, antagelig på opfordring fra medlem af bestyrelsen provst Johan Exner, bolden op til endnu en af foreningens mange mærkesager, nemlig kirken og dens omgivelser. Allerede i 1941 havde Exner anmodet staten om at tage affære, og at involvere Nationalmuseet i sagen var en klog disposition, for på den måde fik foreningens påtale af de i nogle tilfælde meget grelle overgreb på kirkernes omgivelser endnu mere vægt. På Exners initiativ blev der fra 1945 foretaget over fire tusinde frivillige kirkeomgivelsesfredninger, også kaldet Exnerfredninger.

I 1961 udgav foreningen Johan Exners bog *Den danske kirkegård og dens problemer*. Publikationen blev ikke ligefrem en bestseller sådan som kirkegårdsprotokollen. Exners bog talte for, at kirkegården tilpassede sig det nutidige demokrati-

Kirkernes omgivelser.
Illustration fra *Vore Kirke-
gaarde* 1944-46.

Fig. 107.
Majbølle,
Musse Herred,
Ny Bebyggelse ved
Kirken (Transfor-
matorstation).

ske samfund, og at man tog hånd om de nye behov, der var opstået med det stigende antal kremeringer og ændringerne i samfundsstrukturen.

Exner beskrev tre principper, der dominerede kirkegårdene, nemlig det individuelle princip, det kollektivistiske princip og fællesskabsprincippet. Exner ønskede klart, at gravstederne føjede sig ind i et demokratisk og kristent fællesskab frem for de store individuelle gravsteder.

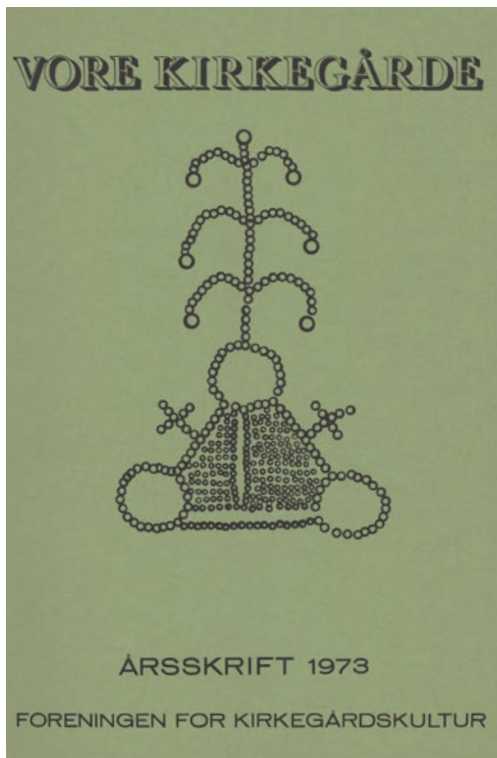
Samme år udgav Johan Exner og arkitekten Helge Finsen *Kirken i Landskabet*, hvor spørgsmålet om kirkerne og deres omgivelser også blev behandlet.

Redaktionelle ændringer

Efter 38 år som redaktør trak Johannes Tholle sig i 1964. Det ville være svært at finde en så dygtig faglig person til at bestri-
de redaktørhvervet. Havearkitekt Torben Michelsen skulle nu løfte opgaven. Ejendommeligt nok fik den nye redaktør tilsy-
neladende ikke en backinggruppe i form af et redaktionsud-

Forsiden af *Vore Kirkegårde*
1973.

Forsiden af *Kirkegårdskultur*
1992.

valg. Hvorfor man afskaffede redaktionsudvalget, fremgår desværre ikke, men det var åbenbart en dårlig ide.

Torben Michelsen redigerede kun bind 22, årgangene 1965-68.

Den nye redaktør, overgartner Axel Andersen fra Københavns Kommune, var fagligt velfundereret, men også han var ensom på posten som redaktør. Tidsskriftet fik nu et mere amatøragtigt præg, når man sammenligner med det, der udkom under Tholles redaktion. Måske fordi redaktøren nu også stod for layout. Axel Andersen havde ikke problemer med at finde gode skribenter, men man kan spekulere på, om tidsskriftet egentlig fik den økonomiske opmærksomhed fra den øvrige bestyrelses side, som det burde have haft, og om tidsskriftet var udsat for en spareøvelse. Fra 1973 opgav man at udgive tidsskriftet som hæfter, men udgav i stedet *Vore Kirkegaarde* som et årsskrift. Foruden Axel Andersen bestod redaktionen nu af to mand. Ornamentet på årsskriftets forside var kopieret efter en guldarmring fra vikingetiden på Nationalmuseet.

Gravminderegistrering – en personlig anekdote

Johan Exner tog initiativ til endnu et kirkegårds-kulturelt projekt. Kort efter at jeg havde taget magisterkonferens i 1978, skaffede museumsinspektør Erik Skov på Nationalmuseet mig et job.

Jeg skulle, sammen med stud.theol. Mads-Bjørn Jørgensen, senere præst ved Sankt Andreas Kirke og udenlandspræst, foretage en prøveregistrering af Gråbrødre Kirkegård i Roskilde og Soderup Kirkegård ved Holbæk. Projektet var finansieret af Velux Fonden, der på dette tidspunkt kun gav bevilninger til pensionisters projekter, og provst Exner havde altså fået den idé, at bevaringsværdige gravminder skulle registreres, så man hindrede, at de blev fjernet fra kirkegårdene.

Jeg gjorde rede for denne prøveregistrering i 1979 i *Vore Kirkegaarde*: "Her er tale om et pilotprojekt, der dels skal undersøge, hvor lang tid en sådan registrering tager og hvad det koster. Uden at gå i detaljer, kan det allerede nu siges, at det tager lang tid, og det ikke er billigt."

Men Exners initiativ havde sået et frø.

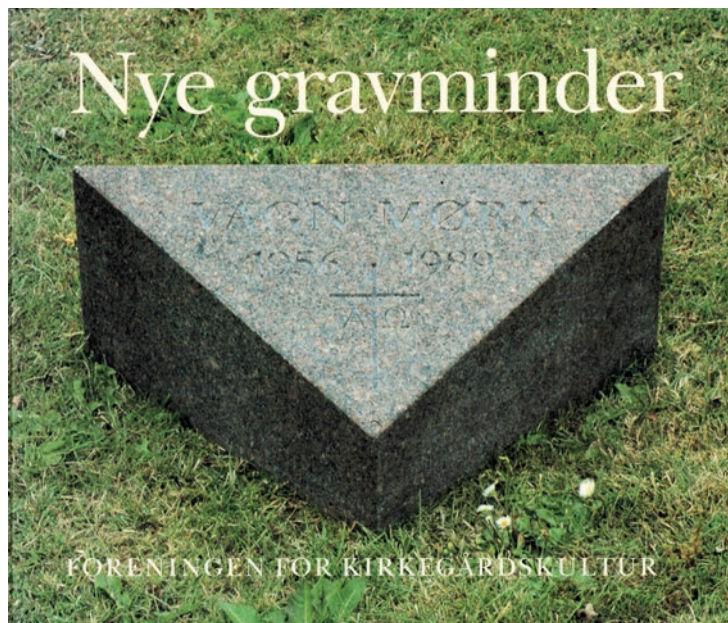
I efteråret 1984 nedsatte den nyudnævnte kirkeminister, Mette Madsen, et udvalg, der skulle udarbejde en betænkning vedrørende registrering af bevaringsværdige gravminder, som skulle danne grundlaget for en ny lovgivning på området. Loven blev vedtaget i 1985, og ministeriet udgav en vejledning i 1986.

Årsskriftet: ny titel og nyt design

Efter sin ministerperiode blev Mette Madsen valgt som foreningens formand i 1989, og hun kastede sig med iver og begejstring over opgaven. Hun styrede foreningen meget professionelt, som var det hendes ministerium, og hun tog mange initiativer. Bl.a. tog hun fat på årsskriftets form og indhold. Resultatet var et professionelt layoutet og udformet årsskrift, nu i farver! Redaktionen fik flere medlemmer, og siden har det været et redaktionsudvalg, der i fællesskab har stået for årsskriftets udgivelse.

Ved samme lejlighed fik foreningen et nyt logo designet af grafikerens Lisbeth Gasparski.

Desuden udskrev foreningen i 1991 en gravmindekonkurrence, hvor en del af de indsendte forslag blev publiceret i bogen *Nye gravminder*.

Forsiden af *Nye gravminder* 1992.

Foreningens formænd og foreningens resultater

Som det ses af tekstboksen, har samtlige formænd opfyldt Peder Kammersgaard Jensens kriterie for at være formand: Formanden skal være kirkelig forankret.

Som det fremgår af det foregående, har Foreningen for Kirkegårdskultur i løbet af de 101 år, den har eksisteret, haft en ganske stor indflydelse. Her skal fremhæves:

- Kirkegårdskonsulentordningen.
- Spørgsmålet om kirkegårdens omgivelser.
- Bevarelse af kirkegårdens kulturelle og kunstneriske værdier.

Digitaliseringens muligheder

Jeg kan kun opfordre jer til selv at gå på opdagelse i den skat, der nu er tilgængelig på nettet og finde oplysninger om vores forening og de idealer, vi har kæmpet for de sidste 100 år.

Noter

1. Artiklen bygger primært på oplysninger fra *Vore Kirkegaard/Kirkegårdskultur*.
2. *Vore Kirkegaard* 1927, 33, 48.
3. *Vore Kirkegaard* 1973, 24.
4. Nekrolog i *Vore Kirkegaard* 1959. Nekrologen er, uagtet at man ikke lægger skjul på Bøttigers manglende evner som administrator, meget respektfuld over for Bøttiger og beklager, at Bøttiger fra at have været foreningens stridsmand og agitator var blevet foreningens fjende.
5. Artiklerne fra 1928-årgangen giver faktisk et glimrende og sobert billede af ligbrændingens vilkår i Danmark på dette tidspunkt.
6. *Vore Kirkegaard* nr. 15, 1944-46, 66-67.

Foreningen for Kirkegårdskultur

Valgte formænd

- 1) 1920-21, stiftsprovst i Aarhus Vincentz Charles Lindhardt (1850-1922).
- 2) 1921-26, præst, folketingspolitiker (S), formand for finansudvalget 1920-24 Niels Johan Lauersen (1855-1930).
- 3) 1926-29, sognepræst i Ribe og Helsingør, provst Simon Hansen (1863-1937).
- 4) 1931-36, sognepræst i bl.a. Grinderslev, Brabrand og på Frederiksberg Aage Bartholdy Møller (1867-1946).
- 5) 1936-51, stiftsprovst, senere biskop i Ribe, dr. Carl Immanuel Scharling (1879-1951).
- 6) 1951-53, fhv. kirkeminister (1935-40 S) Johannes Th.C. Hansen (1881-1953), næstformand indtrådt ved Scharlings død.
- 7) 1953-66, stiftsprovst, senere domprovst i Aalborg Carl Bay (1900-66).
- 8) 1967-89, provst i Otterup Povl Götke-Hansen (-1989).
- 9) 1989-96, fhv. kirkeminister (1984-88 V) Mette Madsen (1924-2015).
- 10) 1996-2006, provst i Vejle Leif Arffmann (1948-).
- 11) 2006-, provst i Silkeborg, senere biskop i Ribe Stift Elof Westergaard (1962-).

Fungerende formænd

1929-31, lærer, folketingsmand, valgt i Aarhus Amtskreds (S), Peder Kammersgaard Jensen (1871-1941).

1966-67, borgmester, folketingsmand og handelsminister (1966-68 S) Ove Hansen (1909-97).

1966-67, kirkegårdsinspektør Volmer Rud Nielsen (1912-96).

Vi har digitaliseret Foreningen for Kirkegårdskulturs årsskrift

Af Stine Helweg

Kirkegårdsvejleder, Københavns Kommune, og sekretær

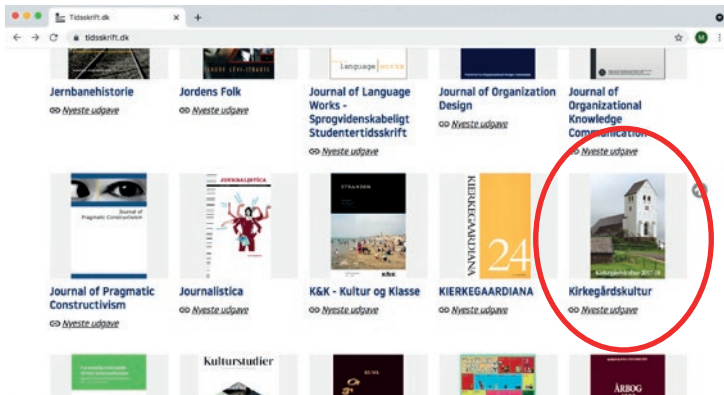
i Foreningen for Kirkegårdskulturs bestyrelse

Siden den 17. juni 2021 har alle og enhver via adressen www.tidsskrift.dk kunnet tilgå, fremsøge, downloade og læse samtlige artikler i samtlige årsskrifter, som Foreningen for Kirkegårdskultur nogen sinde har udgivet.

Det er kulminationen på et arbejde, som bestyrelsen igangsatte i 2019 som led i forberedelserne af den 100-års-jubilæumsfejring, vi forestillede os, at 2020 skulle bære præg af. I stedet fik vi som bekendt et år præget af corona. Det forhindrede festivitas, og det forsinkede os også i arbejdet med digitaliseringen. Men nu, 101 år efter foreningens grundlæggelse, og 98 år efter at foreningen udsendte sin første periodiske publikation med "Meddelelser" om kirkegårdskulturen i Danmark, er arbejdet gjort, og over 1.500 artikler om kirkegårdskultur fra perioden 1923-2020 er dermed let og frit tilgængelige til glæde for enhver med den mindste flig af interesse for kirkegårde.

Kirkegårdskultur hed indtil 1991 *Vore Kirkegaard/Vore Kirkegårde*, og digitaliseringen omfatter selvfølgelig begge titler. Der er således to indgange via tidsskrift.dk, nemlig tidsskrift.dk/vorekirkegaard og tidsskrift.dk/kirkegaardskultur. For begge skrifter gælder det, at alle årgange kan åbnes som hhv. samlet pdf eller artikel for artikel, og at alle artikler er indekseret med emneord (se bruttolisten sidst i artiklen) og – såfremt artiklen i særlig grad fokuserer på et særligt sted eller en særlig person – med topografiske oplysninger og navne.

Vore Kirkegaard har anvendt forskellige årgangs-tællesystemer gennem tiden. I perioder udkom det i bind, hvor ét bind omfattede flere årgange – i de tilfælde er det bindet, man kan hente som pdf.

Kirkegårdskultur er i 2021 tilgængeliggjort via tidsskrift.dk, Det Kgl. Biblioteks nationale portal for publicering af faglige, videnskabelige og kulturelle tidsskrifter i digital fuldtekst.

Processen

Digitaliseringsprocessen har involveret flere forskellige trin med assistance fra flere forskellige sider. Først skulle alle årsskrifterne samles, hvilket Statsbiblioteket i Aarhus kunne være behjælpelig med. Selve scanningen er foreningens trykkeri i Jelling blevet betalt for at udføre. Trykkeriet blev bedt om både at levere en fil pr. årsskrift/publikation og en fil pr. artikel. På den måde har indholdet kunnet indekseres og dermed gøres søgbart på artikelniveau, hvilket jo er helt essentielt for den faktiske tilgængeliggørelse af materialet.

Selve indekseringen – altså det at lægge hvert enkelt årsskrift og hver enkelt artikel på tidsskrift.dk samt tilknytte emneord til hver enkelt artikel – er udført for foreningen af en studerende, naturligvis også mod betaling. Det har samlet set taget nogle hundrede timer.

Alt i alt har digitaliseringsprojektet kostet foreningen ca. 123.000. kr., hvilket udgør et anseeligt indhug i formuen, men dog langt fra har tømt kassen. Bestyrelsen har søgt fondsstøtte undervejs, men desværre uden held.

Hvorfor tidsskrift.dk?

Når offentliggørelsen af Foreningen for Kirkegårds kulturs årsskrifter er sket via tidsskrift.dk, skyldes det, at bestyrelsen har ment, at det må være den rette publiceringsplatform for vores skrift. Tidsskrift.dk er Det Kgl. Biblioteks nationale portal for publicering af faglige, videnskabelige og kulturelle tidsskrifter i digital fuldtekst og er også en del af Danmarks

Kirkegårdskultur hed i perioden 1923-1991 *Vore Kirkegaard*, og også disse publikationer er nu tilgængelige på www.tidsskrift.dk.

Nationale Strategi for Open Access, som støttes af Uddannelses- og Forskningsministeriet. Den nationale open access-ordning har også støttet offentliggørelsen af vores årsskrift via tidsskrift.dk ved at betale for opsætningen af systemet for foreningen, undervisning i systemet til to bestyrelsesmedlemmer samt drift af systemet det første år. Fremover vil der for foreningen være en årlig driftsudgift på godt 2.000 kr., ekskl. moms, der dækker support og op til 25 GB data.

Det er som sagt over 1.500 artikler om kirkegårdenes omgivelser, anlæg, beplantning, diger, gravtyper, gravminder, servitutter og reguleringer med meget mere dokumenteret af samtidige iagttagere i tekst og billeder, der nu ligger frit tilgængeligt for alle. Vi er i bestyrelsen stolte af digitaliseringsprojektet og mener godt, at vi kan tillade os at se det

som ikke bare en jubilæumsfejring af Foreningen for Kirkegårdskultur, men også en jubilæumsgave *fra* foreningen til det danske samfund, der nu har fået et værdifuldt opslags- og vidensværk om kirkegårdsкультуrens mange emner. Det er et vigtigt og vidunderligt stykke kulturarv, der nu er stillet til rådighed for offentligheden.

Til sidst skal det siges, at det til enhver tid nyeste årsskrift ikke kan findes via tidsskrift.dk. Årsskrifter tilgængeliggøres først et år efter den analoge publicering for at understøtte, at man som medlem af foreningen faktisk får noget for sit kontingent, også på dette område.

Emneord anvendt ved indekseringen af artikler fra *Vore Kirkegaarde* og *Kirkegårdskultur* på tidsskrift.dk

(Der er også indekseret på topografi og navne)

1. verdenskrig	gravstedsgitre	ligbrænding
2. verdenskrig	gravsten (gravminder) (grav-	ligkister
adfærd	mæler)	lovgivning/ cirkulærer
allehelgen	historie	mindekultur
anmeldelser	indskrifter	mindesmærker
askespredning	kapeller	mindretal
begravelse	kirkegårde	monumenter
begravelseskultur	kirkegårdsadministration	møder
begravelsesplads	kirkegårdsanlæg	navnestof
begravelsesritualer	kirkegårdsbeplantning	omtaler
begravesskikke	kirkegårdsdiger	planter
begravelsesvæsen	kirkegårdsdrift	plejeplan
bevaringsværdier	kirkegårdsforvaltning	priser
erindring	kirkegårdsindvielse	provstesynkirkegårde
etik	kirkegårdskonsulent	servitutter
Foreningen for Kirkegårdskultur	kirkegårdskultur	skovkirkegårde
fredninger	kirkegårdsomlægning	symbolik
fredningstid	kirkegårdsredskaber	takster
fællesgrave	kirkegårdsregulering	træer
fællesmonumenter	kirkegårdsudvidelse	udenbys kirkegårde
generalforsamling	kirkegårdsvedtægt	udsmykning
gravfred	kolumbarier	udstilling
gravminder (gravsten)	kommunale kirkegårde	udviklingsplan
(gravmæler)	kremation	urnehaver
gravmæler (gravminder)	krematorier	økonomi
(gravsten)	krigsgrave	
gravsteder	kulturformidling	

Den ideelle kirkegårdsvedtægt?

Af Mette Fauerskov, Stine Helweg og Jens Dejgaard Jensen

Bestyrelsesmedlemmer i Foreningen for Kirkegårdskultur

Da Foreningen for Kirkegårdskultur i 2017 udgav bogen *Gravskrift eller ...?*,¹ kritiserede vi den eksisterende standardvedtægt for kirkegårde for:

- at der var for lidt fokus på kirkegårdens formål, værdier og mål
- at der manglede fokus på de pårørende og andre brugere af kirkegården
- at den var skrevet i et svært forståeligt sprog, "kancellistil", og
- at der manglede vejledning om takster.

I 2018 udgav Kirkeministeriet en ny vejledning om kirkegårdsvedtægter.² Foreningen for Kirkegårdskultur har tidligere anmeldt denne vedtægt,³ og selv om der er markante forbedringer i 2018-udgaven af standardvedtægten, finder vi, at kritikpunkterne fortsat gælder. Kirkegårdsvedtægten kan og bør være et nyttigt redskab for forvaltningen af kirkegården og dens brugere i et bredere perspektiv end det rent juridiske.

Vi satte os derfor som mål at skrive en "idealvedtægt" for kirkegårde. Den skulle både rumme de nødvendige regler og retningslinjer, som Kirkeministeriets standardvedtægt indeholder, og samtidig skulle den også være svaret på vores egen kritik af standardvedtægten. Det viste sig at være en mere kompleks og tidkrævende opgave end først antaget. Men ikke desto mindre præsenterer vi her vores arbejde, forhåbentlig til positiv inspiration for kirkegårdsbestyrelserne.

Kirkegårdsvedtægten er et centralt ledelses- og forvaltningsværktøj for kirkegårdsbestyrelserne. Vi mener, at den skal kunne mere end give svar på, hvad gravstedsejere må og kan. Mange kirkegårde har ikke en udviklingsplan eller plejeplan, men de har en vedtægt, og derfor bør den være et sted, hvor kirkegårdsbestyrelsen beskriver, hvad der er vigtigt og værdifuldt på lige netop deres kirkegård. Vigtige

ledetråde i vort arbejde har dels været at sætte fokus på kirkegårdens overordnede mål og værdier, dels at brugerne skal være i fokus. Deraf følger bl.a. vores forslag om i vedtægten at beskrive takstpolitikken, samt hvad de gravstedsydelse, kirkegården tilbyder, faktisk omfatter.

Vi gør opmærksom på, at den "idealvedtægt", som er på de næste sider, afspejler forfatterens holdning og ikke på alle punkter er juridisk finpudset. Vi har tilstræbt harmoni med den gældende standardvedtægt,⁴ men der kan være indhold, som en myndighed, der skal godkende en lokal kirkegårdsvedtægt, vil stille spørgsmålstejn ved. Ikke desto mindre vil vi ønske alle interesserede menighedsråd og kirkegårdsbestyrelser god fornøjelse med at nytænke og sprogligt reformulere de lokale kirkegårdsvedtægter, sådan at kirkegårdens værdier og brugernes behov træder tydeligere frem.

Om kirkegårdsvedtægten

Foreningen for Kirkegårdskulturs forslag til kirkegårdsvedtægt er skabt med et **tænkt eksempel** på en kirkegård for øje. Det vil derfor på en række punkter være nødvendigt at tilpasse forslaget til den enkelte kirkegård, så det er den konkrete kirkegårds værdier, målsætninger, gravstedsformer osv., som vedtægten beskriver.

Bemærk i øvrigt, at vi opererer med to slags kommentarer: dels i gule tekstbokse, der er tænkt som vejledninger til de menighedsråd eller kirkegårdsbestyrelser, der skal arbejde med vedtægten, dels i grønne tekstbokse, der henvender sig til de kommende brugere og læsere af kirkegårdens endelige vedtægt. Vi mener, at kommentarerne til de kommende brugere med fordel kan blive stående i vedtægten, mens vejledningerne til menighedsråd og kirkegårdsbestyrelser naturligvis bør fjernes fra den endelige udgave af vedtægten.

Endelig skal det nævnes, at en kirkegårdsvedtægt selvfølgelig ikke kan stå alene, men altid bør ses i samspil med en pleje- og udviklingsplan, der ligesom vedtægten bør gøres tilgængelig for offentligheden – som minimum på kirkegårdens hjemmeside. Har man endnu ikke en sådan pleje- og udviklingsplan, er Kirkeministeriet, FDK og Skov og Landskabs fælles publikation "Kvalitetsbeskrivelser for Kirkegårde" et godt udgangspunkt for arbejdet.⁵

VEDTÆGT

for
Gravkøbing Kirkegård

VEDTÆGTEN

A. Kirkegårdsvedtægtens formål

- § 1** Kirkegårdsvedtægten er et dokument, der
- retligt fastlægger retningslinjer for brug af kirkegården og gravsteder
  - retligt fastlægger rammerne for forholdet mellem kirkegårdens bestyrelse, gravstedsejere og andre brugere (ordet "gravstedsejer" anvendes her om indehaveren af brugsretten til et gravsted på kirkegården. Begrebet "bruger" dækker over fællesmængden af gravstedsejere, øvrige pårørende og brugere af kirkegården)
  - beskriver værdier og kvaliteter, der er grundlaget for kirkegårdsbestyrelsens og medarbejdernes arbejde
  - beskriver overordnede mål og visioner for kirkegårdens fysiske udvikling, således at kontinuiteten i udviklingen sikres.

KIRKEGÅRDEN

B. Kirkegårdens formål og bestyrelsesforhold

- § 2 Det er Gravkøbing Kirkegårds formål:
- at sikre, at der er et sted at begrave alle døde, der hører til sognet, både medlemmer og ikkemedlemmer af folkekirken, jf. § 24
  - at antallet og typen af gravpladser til stadighed tilpasses aktuelle behov og ønsker.

Stk. 2 Gravkøbing Kirkegård ejes af Gravkøbing Sogn og bestyres af kirkegårdsbestyrelsen.

- § 3 Kirkegårdsbestyrelsen består af ___ medlemmer fra menighedsrådet, som er valgt af sognets medlemmer af folkekirken. Alle har ret til at fremkomme med forslag til kirkegårdsbestyrelsen angående kirkegårdens forhold.

Kirkegårdsbestyrelsen har til opgave

- at sikre, at der er begravelsesplads nok til alle døde i sognet
- at sikre, at udbuddet af gravstedsformer til stadighed er tilpasset aktuelle ønsker og behov inden for rammerne af udviklingsplanen
- at sikre, at de nødvendige ressourcer (mandskab og materiel) er til stede
- at sikre, at kistebegravelser og urnenedsættelser bliver udført respektfuldt i forhold til afdøde og efterladte
- at skabe gode rammer for bisættelser og begravelseshøjtideligheder i kirke, kapel og på kirkegården
- at skabe gode rammer for udfoldelsen af pårørendes sorg og mindekultur
- at sikre, at kirkegården fremstår værdigt, frodigt og med velpassede gravsteder
- at værne om kulturhistoriske og landskabsarkitektoniske værdier.

Med kirkegårdsbestyrelsen mener vi den juridiske enhed, der har ansvar for kirkegården – det kan også være et menighedsråd, og i givet fald bør dét ord anvendes i vedtægten i stedet. Kirkegårdsbestyrelsen kan uddelegere beføjelser og konkrete opgaver til en kirkegårdsleder, en graver eller andre medarbejdere.

- Stk. 2 Kirkegårdsbestyrelsen og medarbejderne bestræber sig på
- at forstå brugernes behov for at udfolde sig ved deres kæres grave
  - at møde henvendelser på en måde, som opleves hjælpsomt og fleksibelt
  - at være åbne over for ønsker og nye behov
  - at brugerne er tilfredse med kirkegården og dens medarbejdere samt føler sig velunderrettede om større omlægninger og andre væsentlige forandringer på kirkegården.
- Stk. 3 Kirkegårdsbestyrelsen og medarbejderne yder brugerne fornøden vejledning i spørgsmål vedrørende begravelser, bisættelser og urnenedsættelser samt brugsretten til gravsteder.
- Stk. 4 Henvendelser vedrørende kirkegården, f.eks. spørgsmål om erhvervelse eller fornyelse af brugsret eller spørgsmål vedrørende nedsættelse af kister og urner samt klager og andet vedrørende kirkegårdens drift, skal stiles til kirkegårdsbestyrelsen. Se kontaktoplysninger på kirkegårdens hjemmeside.

— Aktive gravstedsområder, dvs. områder, hvor der kan ny-erhverves gravsteder

- A** Hækafgrænsede, individuelle gravsteder med plads til kister og urner
- B** Hækafgrænsede individuelle gravsteder med plads til urner
- C** Gravsteder med liggende gravminder i græs med plads til kister og urner
- D** Gravsteder med opretstående gravminde i et bed med plads til både kister og urner
- E** Anonyme gravsteder for kister og urner

	Udtryk:	Havepræg
	Gravsteder:	Traditionelle med stier i grus
	Udtryk:	Parkpræg
	Gravsteder:	Nyere gravstedstyper
	Udtryk:	Park- eller naturpræg
	Gravsteder:	Evt fremtidige naturprægede gravsteder

C. Kirkegårdens udseende, stemning og pleje

§ 4 Kirkegårdens udvikling er fastlagt i en udviklingsplan, som kan læses på kirkegårdens hjemmeside.

Stk. 2 Vi har følgende målsætninger for kirkegården:

- Kirkegården er et sted for ro, fordybelse og eftertanke
- Kirkegården skal være en grøn og frodig "have", hvor så mange arealer som muligt skal være græs- eller plantedækkede
- Kirkegården skal som helhed fremstå med et værdigt, karakterfuldt, harmonisk og stemningsfyldt udtryk
- Vi fastholder kirkegårdens bevaringsværdier (kulturhistoriske og landskabelige). Det gælder bl.a. de bevaringsværdige gravsteder, bevaringsværdige gravminder, diger, portaler, [den gamle gravstedsstruktur på afdeling xx, udsigten mod yy, indkigget til kirken fra xx, randtræerne langs digerne, fortsæt selv ...]
- Kirkegårdens bestand af løvfældende træer skal udvikles, og der skal til stadsighed være såvel store som mindre løvfældende træer
- Bevaringsværdige gravminder skal forblive på deres oprindelige plads
- Ledige gravsteder skal være beplantede.

Her kan indsættes en strategiplan og en illustrationsplan af udviklingsplanen.

§ 5 Kirkegårdsbestyrelsen sørger for plejen og vedligeholdelsen af kirkegårdens fælles indhegning, fællesarealer, gravstedshække, adgangsveje samt eventuelle bygninger i henhold til plejeplanen.

Der er forskellig praksis for gravstedshække: Enten ses de som en del af kirkegårdens fælles områder, og kirkegårdens medarbejdere plejer dem uden brugerbetaling, eller hækene ses som en del af et individuelt gravsted, hvor gravstedsejerne pålægges en betaling for hækpleje. Se § 34, stk. 3.

§ 6 Kirkegården er et grønt anlæg under stadig udvikling. Gravstedsejere må påregne, at omgivelserne ved det enkelte gravsted kan ændre sig over tid.

D. Ordensbestemmelser for kirkegården

Ordensbestemmelser kan være gode at have, men bør ikke være det første, der møder brugeren på kirkegården. Slå et "Velkommen!" op på lågen i stedet.

§ 7 På kirkegården gælder nogle retningslinjer, som vi beder alle respektere:

1. Kirkegården er altid åben. Den er et fredfyldt sted, som du er velkommen til at besøge til hver en tid.
2. De pårørende skal opleve respekt om deres begivenhed, når en kiste føres til kapellet, under fremvisninger i kapellet, under bisættelser, begravelser og urnenedsættelser. Det er en selvfølge, at medarbejdere og entreprenører, der udfører arbejde på kirkegården, respekterer dette, og ligeledes at andre besøgende på kirkegården tager passende hensyn.
3. Hunde må gerne medtages i snor. Ryd op efter din hund.
4. Cykling på kirkegården er tilladt på gange med asfalt/fast belægning.
5. Kørsel med motorkøretøj er tilladt på asfaltveje.
6. Du skal følge anvisninger fra kirkegårdens bestyrelse.

GRAVSTEDERNE

E. Gravsteder, generelt

§ 8 Nye gravstedsejere kan erhverve gravsteder inden for de områder, der fremgår af udviklingsplanen (se illustration på foregående side).

§ 9 Kirkegården fastholder den bestående tradition med kistens anbringelse i retningen øst-vest.

Kistens anbringelse i øst-vestgående retning er den traditionelle kristne begravelse, som det har set ud i århundreder, hvor den døde begravnes liggende på ryggen og med hovedet i gravens vestlige ende. I særlige muslimske afdelinger kan grave orienteres efter muslimsk tradition.

§ 10 Størrelsen på en kistegravplads for en voksenalder skal være minimum ____ m². For børnegrave er gravpladsens størrelse minimum ____ m².

Vi anbefaler, at gravpladserne ikke er så små som muligt – de fleste kirkegårde har plads nok, og f.eks. meget små urnegravsteder er mere besværlige at tilplante individuelt og passe, end hvis de har lidt størrelse. Endvidere giver meget små gravsteder et uroligt helhedsindtryk.

§ 11 Størrelsen på en urnegravplads er minimum ____ m².

§ 12 Kirkegårdsbestyrelsen kan afvise kister, der helt eller delvis består af kunststoffer eller andet miljøskadeligt materiale, samt kister, der er behandlet, udsmykket eller foret med materialer, som vanskeliggør nedbrydningen.

Stk. 2 Kirkegårdsbestyrelsen accepterer ikke brændingskister til jordbegravelser.

Stk. 3 Kirkegårdsbestyrelsen fastsætter, hvilke urnetyper og -størrelser der kan nedsættes på kirkegården.

Kirkegårdsbestyrelsen kan f.eks. have en politik om kun at modtage nedbrydelige urner.

§ 13 Gravstedsejere har ansvaret for, at eventuelle gravminder på deres gravsteder er sikret forsvarligt. Reglerne fås hos kirkegårdsbestyrelsen eller på kirkegårdens hjemmeside.

- § 14 Kirkegården hæfter ikke for skader på gravminder, beplantning eller andet på gravstederne forårsaget af naturbegivenheder, hærværk, vold eller lignende.
- § 15 Erhvervsmæssigt arbejde på kirkegården og dens gravsteder udføres kun inden for normal arbejdstid.
- § 16 Kirkegården bruger nummerskilte på gravstederne for at gøre arbejdet lettere – de er kirkegårdens ejendom og må ikke flyttes eller fjernes.
- § 17 Gravstedsejere må ligesom kirkegårdens egne medarbejdere ikke bruge ukrudtsbekæmpende kemiske midler på gravsteder eller andre arealer.
- § 18 Gravstedsejere må ligesom kirkegårdens egne medarbejdere ikke lægge plastik, fiberdug eller lignende materialer som underlag for ralbelægning på gravsteder eller andre arealer.
- § 19 Gravsten eller gravstedseffekter, som kirkegårdsbestyrelsen anser som stødende eller provokerende, vil blive nægtet opstilling eller forlangt fjernet.

F. Fredningstider

- § 20 Fredningstiden for et kistegravsted er ____ år. Fredningstiden for grave til børn under ____ år er ____ år.
- Stk. 2 Fredningstiden for et gravsted, hvor der er nedsat en kiste af vanskeligt nedbrydeligt materiale som f.eks. egetræ eller zink, er det dobbelte af fredningstiden i stk. 1.
- Stk. 3 Fredningstiden for et urnegravsted er ____ år.

Fredningstiden er den tid, den afdødes gravplads skal stå urørt. Det er først efter udløbet af fredningstiden, at en gravplads kan benyttes på ny.

Lovens mindstekrav er 20/10 år, men mange steder er der lokale bestemmelser eller forhold, der forlænger fredningstiden.

Hækafgrænset, individuelt gravsted med plads til både kister og urner. Eksempel på et grønt og frodigt gravsted. Se også eksempler på kirkegården.

G. Gravstedstyper og deres servitutter

Vi anbefaler, at vedtægten rummer en beskrivelse af de gravstedstyper, kirkegården tilbyder. At give valgmuligheder mellem urne- og kistegravsteder, mellem gravsteder med stor mulighed for individuel udfoldelse samt gravsteder med et enkelt koncept er efter vores opfattelse vigtigt for gravstedsejerne. Nedenstående er eksempler på velfungerende gravstedstyper, men beskrivelsen skal naturligvis tage udgangspunkt i de lokale forhold.

En servitut er en bestemmelse, som begrænser anvendelse, indretning eller udsmykning af et gravsted.

§ 21 Vi kan tilbyde fem typer af gravsteder:

- a) hækafrænsede, individuelle gravsteder med plads til både kister og urner
- b) hækafrænsede, individuelle gravsteder med plads til urner
- c) gravsteder med liggende gravminder i græs med plads til både kister og urner
- d) gravsteder i græs med opretstående gravminde i et bed med plads til både kister og urner
- e) anonyme gravsteder for kister og urner.

Stk. 2 For hækafrænsede, individuelle gravsteder med plads til både kister og urner gælder:

- Der skal være gravstedshække langs alle fire sider
- For- og mellemhække skal være 35-50 cm høje og ca. 30 cm brede. Ryghække skal være 50-60 cm høje og 40-50 cm brede
- Gravstedsejeren bestemmer, hvordan gravstedet skal se ud, og kan selv tilplante gravstedet. Gravstedsejeren vælger frit størrelse og udformning af gravmindet, jf. dog § 19
- Vi vil gerne have, at gravstederne bidrager til kirkegårdens frodighed og variation, og opfordrer til, at så meget af gravstedet er tilplantet som muligt
- Vi fraråder brugen af store træer som bøg, eg, birk, ceder, gran m.fl. – de bliver meget hurtigt store og kan blive til unødige gene for nabogravstederne
- Vi fraråder brugen af granitskærver større end 10-12 mm. De vanskeliggør gravstedets vedligeholdelse
- Kirkegårdsbestyrelsen kan beslutte at fjerne eller beskære træer og buske på gravstederne, hvis den skønner, at planterne på grund af deres størrelse eller form er uhensigtsmæssige i forhold til kirkegårdens helhed. Hvis det er tilfældet, vil gravstedsejeren blive orienteret forinden

Hækafgrænset, individuelt gravsted med plads til urner.

Gravsted med liggende gravminde i græs med plads til både kister og urner.

- Gravstedsejeren kan selv forestå pleje og vedligeholde gravstedet, eller kirkegården kan gøre det mod betaling
- Hvis gravstedsejeren selv passer gravstedet, skal plejen og vedligeholdelsen leve op til plejeplanens kvalitetsbeskrivelser.

I "Kvalitetsbeskrivelser for Kirkegårde" er der god inspiration til, hvilke krav der kan stilles til pleje og vedligeholdelse af et gravsted.

- Stk. 3 For hækafgrænsede, individuelle gravsteder med plads til urner gælder:
- Gravstederne er min. 2 m²
  - Der skal være gravstedshække langs alle fire sider
  - For- og mellemhække skal være 25-40 cm høje og ca. 25 cm brede. Ryghække skal være 40-50 cm høje og 20-30 cm brede
  - Gravstedsejeren bestemmer, hvordan gravstedet skal se ud, og kan selv tilplante gravstedet, hvis det ønskes. Gravstedsejeren vælger frit størrelse og udformning af gravmindet, jf. dog § 19
  - Vi vil gerne have, at gravstederne bidrager til kirkegårdens frodighed og variation, og opfordrer til, at så meget af gravstedet er tilplantet som muligt
  - Kirkegårdsbestyrelsen kan beslutte at fjerne eller beskære træer og buske på gravstederne, hvis den skønner, at planterne på grund af deres størrelse eller form er uhensigtsmæssige i forhold til kirkegårdens helhed. Hvis det er tilfældet, vil gravstedsejeren blive orienteret forinden
  - Gravstedsejeren kan selv forestå pleje og vedligeholde gravstedet, eller kirkegården kan gøre det mod betaling
  - Hvis gravstedsejeren selv passer gravstedet, skal plejen og vedligeholdelsen leve op til plejeplanens kvalitetsbeskrivelser.
- Stk. 4 For gravsteder med liggende gravminder i græs med plads til både kister og urner gælder:
- Gravmindet må maks. være 60 x 80 cm (b x h). Det skal være plant, med indhugget skrift og uden påsatte figurer, og det skal kunne holde til, at en græsklipper kører over det
  - Arealet er på kirkegårdskortet opdelt i felter, hvor ét felt kan anvendes til op til to urner, og to felter kan anvendes til én kiste
  - Gravstedsejeren kan frit vælge sit gravsteds placering på plænen
  - Al pynt på gravstedet skal være flytbart – der må ikke plantes noget på gravstedet. Vaser skal være af en type, som muliggør græsklipning
  - Det er obligatorisk at tegne pleje- og vedligeholdelsesaftale for gravstedstypen

Gravsted med opretstående gravminde i et bed med plads til både kister og urner.

Anonyme gravsteder for kister og urner.

- Kirkegårdens medarbejdere udfører pleje og vedligeholdelse som beskrevet i plejeplanen. Det er muligt at bestille bukete til mærkedage som tillægsydelse.

Stk. 5 For gravsteder i græs med opretstående gravminde i et bed med plads til både kister og urner gælder:

- Bag gravmindet er en hæk, som er ca. 80 cm høj og ca. 60 cm bred
- Gravmindet står i et plantebed, der udgør 1/3 af gravstedets areal, resten er udlagt i græs
- Plantebed og græs er afgrænset med en kant af brosten. Plantebedet er tilplantet med lave stedsegrønne planter mellem gravminderne
- Gravmindet må maksimalt være 70 cm bredt og 70 cm højt
- Gravstedsejeren kan plante lave stauder, et-årige blomster o.l. foran gravstenen efter eget ønske
- Det er obligatorisk at tegne pleje- og vedligeholdelsesaftale for gravstedstypen
- Kirkegårdens medarbejdere udfører pleje og vedligeholdelse som beskrevet i plejeplanen. Det er muligt at bestille granpyntning, sommerblomster samt bukete til mærkedage som tillægsydelser.

Stk. 6 For anonyme gravsteder for kister og urner gælder:

- Kister og urner kan begraves i afd. ____
- Begravelserne sker efter fortløbende numre, og hvert gravsted består af én urneplads/kisteplads
- Der er mulighed for at reservere én plads til efterlevende ægtefælle, registreret partner eller anden nærtstående person ved siden af afdøde
- Gravstederne er placeret i plæner med målepunkter for korrekt identifikation
- Der kan placeres flytbar pynt på de fælles blomsterpladser
- Gravstedet kan ikke fornyes efter fredningstidens udløb
- Det er obligatorisk at tegne pleje- og vedligeholdelsesaftale for gravstedstypen
- Hvis der er reserveret plads til ægtefælle eller anden nærtstående, skal gravstedsejeren på årlig regning betale for pleje- og vedligeholdelse af reservationen, indtil gravstedet tages i brug, jf. § 35, stk. 2
- Kirkegårdens medarbejdere udfører pleje og vedligeholdelse som beskrevet i plejeplanen.

Stk. 7 Opfylder gravstedsejeren ikke pligten til at passe et gravsted efter gældende standard, sender kirkegårdsbestyrelsen en påmindelse om at få bragt forholdet i orden inden ____ uger. Af påmindelsen fremgår, at hvis forholdet ikke bringes i orden, vil gravstedet blive ryddet for gravsten, beplantning og belægninger. Af påmindelsen fremgår det også, at kirkegårdsbestyrelsen mod betaling kan overtage pleje og vedligeholdelse af gravstedet, og atgravstedsejeren skal kontakte kirkegårdsbestyrelsen inden fristens udløb for at indgå en aftale med kirkegårdsbestyrelsen om vedligeholdelse.

I det daglige arbejde anbefaler vi, at første henvendelse gør opmærksom på misligholdelsen, og at kirkegården kan hjælpe – ofte er et telefonopkald en god ide, da misligholdelse ofte skyldes sygdom eller svagelighed. Hjælper den første henvendelse ikke, kan den 'hårde' henvendelse ifølge stk. 7-9 sættes i værk.

Stk. 8 Hvis forholdene ikke er bragt i orden, eller gravstedsejeren ikke har henvendt sig ved fristens udløb, sætter vi et skilt på gravstedet, hvor vi opfordrer pårørende til at henvende sig til kirkegårdsbestyrelsen inden for ____ dage.

Stk. 9 Hvis ingen pårørende henvender sig inden fristens udløb, kan kirkegårdsbestyrelsen rydde gravstedet for gravsten, beplantning og belægninger. Eventuelle gravsten nedgraves i gravstedet. Brugsberettigede pårørende kan inden fredningstidens udløb igen overtage pleje og vedligeholdelse af gravstedet mod at betale de udgifter, der har været forbundet med rydningen og den efterfølgende renholdelse indtil overtagelsestidspunktet.

Gravstenen kan også fjernes fra gravstedet, men kirkegårdsbestyrelsen er forpligtet til at opbevare den forsvarligt indtil fredningstidens udløb. Derfor er nedgravning i gravstedet efter vores mening den bedste løsning.

§ 22 Gravstedsejeren må kun med kirkegårdsbestyrelsens godkendelse indhegne sit gravsted med andet, end hvad der er beskrevet for de enkelte gravstedstyper i § 21.

Stk. 2 Det er kirkegårdsbestyrelsen, der planter og vedligeholder alle levende hække, og sådanne hække er kirkegårdens ejendom.

Stk. 3 Det er gravstedsejeren, der har pligt til at vedligeholde og sikre gravstedsindhegninger af træ, jerngitterværk, murværk, stensætning og lignende.

H. Erhvervelse af brugsret til et gravsted

Ved begreberne brugsret, brugsperiode, brugsberettigede og fredningstid forstås følgende: Brugsret: retten til at anvende gravstedet i den aktuelle brugsperiode. Gravstedsejeren kan forny brugsretten ved brugsperiodens ophør og kan også reservere brugsretten på forhånd. Fredningstid: den tid, graven skal henligge urørt efter sidste begravelse, se § 20. Fredningstiden er altid en brugsperiode, men brugsperioden kan fornyes ud over fredningstiden. De brugsberettigede er den personkreds, som har ret til at træffe beslutninger om gravstedets brug og vedligeholdelse. Alle brugsberettigede fremgår ikke nødvendigvis af gravstedsbrevet (jf. også Kirkeministeriets cirkulære nr. 168. af 05/08/1977).

§ 23 Når kirkegården udlægger et gravsted, sørger kirkegårdsbestyrelsen for at udfærdige et gravstedsbrev.

Stk. 2 Ved senere begravelser eller urnenedsættelser i gravstedet sørger kirkegårdsbestyrelsen for, at der sker påtegning herom i gravstedsbrevet.

§ 24 Kirkegårdsbestyrelsen skal imødekomme begæring om erhvervelse af brugsret til et gravsted ved begravelse af en person, som

- 1) har bopæl i sognet
- 2) er udensogsboende og har en særlig tilknytning til sognet eller kirkegården.

Stk. 2 Kirkegårdsbestyrelsen kan tillige imødekomme begæring om erhvervelse af brugsret til et gravsted til begravelse af andre udensogsboende. Kirkegårdsbestyrelsen kan dog afvise dette, hvis det er nødvendigt af hensyn til den nuværende eller fremtidige betjening af sognets beboere.

Det er op til kirkegårdsbestyrelsen at bestemme, hvem der er berettiget til at erhverve gravsted på kirkegården ud over de i § 24, stk. 1, nævnte personer.

§ 25 Alle, der jf. § 24 har ret til at erhverve et gravsted på kirkegården, kan erhverve et gravsted med op til 8 gravpladser, dog med de begrænsninger, som er nævnt i § 21.

Stk. 2 Ønskes et større gravsted, skal kirkegårdsbestyrelsen godkende det.

- Stk. 3 Der kan erhverves brugsret til et gravsted i højst to fredningsperioder ad gangen. Hvis der indgås aftale om mere end én fredningsperiode, skal gravstedsejeren ud over erhvervelsen af brugsret betale for pleje og vedligeholdelse i hele brugsperioden. Dette gælder alle kirkegårdens gravstedstyper.

Vær opmærksom på, at nogle provstiudvalg ønsker at godkende sagen, når et gravsted ønskes erhvervet for mere end én fredningsperiode.

- Stk. 4 Det er tilladt at erhverve brugsret til et gravsted, selv om der ikke aktuelt er en begravelse. Ved en sådan reservation betaler gravstedsejeren kirkegården for at pleje og vedligeholde gravstedet uanset gravstedstype.

- § 26 Ved begravelse eller urnenedsættelse i et bestående gravsted skal gravstedsejeren om nødvendigt forlænge brugsretten til gravstedet for det tidsrum, hvor med fredningstiden efter den seneste begravelse eller urnenedsættelse overstiger den periode, gravstedet er erhvervet for.

*Gravstedsejeren **skal forlænge** sin brugsret, når en afdød nedsættes i et gravsted, hvor fredningstiden for den sidst nedsatte endnu ikke er udløbet. Gravstedsejeren **kan forny** sin brugsret, når gravstedsejeren ønsker at opretholde gravstedet, efter at fredningstiden for den sidst nedsatte er udløbet.*

- § 27 Gravstedsejeren kan kun overdrage brugsretten til et gravsted til andre med kirkegårdsbestyrelsens samtykke.

J. Fornyelse af gravsted

- § 28 Når brugsretten til et gravsted udløber, har gravstedsejeren ret til at forny brugsretten til gravstedet. En reguleringsplan, der er godkendt af provstiudvalget og inddrager et gravsted helt eller delvist, kan dog medføre begrænsninger i retten til at forny brugsretten til gravstedet.

Alle gravstedsejere kan forny deres brugsret, så længe de måtte ønske det, medmindre uopsættelige forhold gør sig gældende, f.eks. et stærkt behov for at udvide en bygning. Almindelig omlægning af kirkegården er ikke en gyldig grund til at begrænse brugsretten.

- Stk. 2 Har gravstedsejeren ikke henvendt sig ____ uger, før brugsperiodens udløb, sender kirkegårdsbestyrelsen en påmindelse om, at brugsretten snart udløber, at der er mulighed for at forny brugsretten til gravstedet, og at henvendelse herom skal ske til kirkegårdsbestyrelsen snarest og senest ____ uger før brugsperiodens udløb.
- Stk. 3 Hvis gravstedsejeren ikke henvender sig inden svarfristens udløb, sender kirkegårdsbestyrelsen en ny påmindelse, hvoraf det fremgår, at hvis kirkegårdsbestyrelsen ikke har modtaget ønske om fornyelse af brugsretten til gravstedet inden brugsperiodens udløb, overgår gravstedet til kirkegården, og at gravstedsejeren har ret til – i op til ____ uger efter gravstedets udløbsdato – at fjerne planter og gravminder.
- Stk. 4 Hvis gravstedsejeren ikke fjerner gravminder og planter med videre inden den fastsatte dato, tilfalder de kirkegården. Kirkegårdsbestyrelsen sender gravminderet til destruktion, medmindre det er bevaringsværdigt og gravstedsejeren i øvrigt har givet tilladelse til, at gravminderet bevares.

Et gravminde eller et gravsted er bevaringsværdigt, når det som resultat af et samarbejde mellem det lokale museum, kirkegårdsbestyrelsen og provstiet er erklæret bevaringsværdigt, jf. Vejledning om registrering af gravminder, VEJ nr 9682 af 10/09/2014.

- § 29** Hvis gravstedsejeren meddeler kirkegårdsbestyrelsen, at han/hun ikke ønsker at forny gravstedet, skal gravstedsejeren underskrive en erklæring, hvoraf det fremgår, at han/hun handler på vegne af samtlige brugsberettigede, som alle er enige om dispositionen.
- Stk. 2 Hvis kirkegårdsbestyrelsen ikke modtager den i stk. 1 nævnte erklæring, placerer den et skilt på gravstedet med oplysning om, at pårørende kan henvende sig til kirkegårdsbestyrelsen. Har ingen henvendt sig efter ____ måneder, vil kirkegårdsbestyrelsen nedlægge gravstedet, altså rydde beplantning, gravminder og eventuelle andre genstande.

PRISER

K. Takster

§ 30 Provstiudvalget prissætter de i §§ 31-35 anførte ydelser og udsender årligt et opdateret takstblad.

Højtidelighed fra kirke/kapel

§ 31 Når et medlem af folkekirken bisættes/begraves fra kirke eller kapel, har vedkommende ret til en kirkelig handling uden beregning.

Stk. 2 Når et ikke-medlem af folkekirken bisættes/begraves fra kapellet – uanset om det er en kirkelig eller borgerlig handling – opkræver kirkegårdsbestyrelsen betaling for brug af kapellet samt for aflønning af kirketjener, organist og kirkesanger ifølge takstbladet.

Stk. 3 Når et ikke-medlem af folkekirken bisættes/begraves fra kirken, skal en præst fra folkekirken (eller præst fra et andet kristent trossamfund med de nødvendige tilladelser) medvirke. Kirkegårdsbestyrelsen opkræver betaling for brug af kirke samt for aflønning af kirketjener, organist og kirkesanger ifølge takstbladet.

Der skal være et af provstiet godkendt takstregulativ og vedtægt for brug af kirken, før det er muligt at opkræve betaling for brug af kirken.

Der er to klare regler, hvad angår betaling for erhvervelse af brugsret til gravsted: Når et ikke-medlem af folkekirken nedsættes, skal boet efter afdøde betale den pris, som provstiudvalget har godkendt, for den gravplads, han optager i fredningsperioden. Den anden regel er, at boet efter medlemmer kan få et tilskud til erhvervelsen af gravsted.

Den enkleste administration opnås ved at opkræve medlemstakst/ikke-medlemstakst i forbindelse med begravelsen/urnenedsættelsen – og kun for den gravplads, som bliver taget i brug, dvs. at ved et gravsted med f.eks. fire kistepladser opkræves kun betaling for erhvervelse af den plads, hvor afdøde bliver nedsat. Når der kun opkræves betaling for anvendt gravplads for en brugsperiode, undgår man diskussion om, hvorvidt der er opkrævet uretmæssig betaling for erhvervelse af gravsted/gravpladser.⁵

Ved fornyelse kan opkræves et administrationsgebyr ifølge takstblad.

Foreningen for Kirkegårdskultur anbefaler en tekst som i § 32.

§ 32 Medlemmer af folkekirken kan blive begravet i et eksisterende gravsted, eller i et nyt gravsted i henhold til § 25. Kirkegårdsbestyrelsen opkræver betaling for/yder tilskud til erhvervelsen af den anvendte gravplads ved enhver begravelse af medlemmer.

Stk. 2 Ikke-medlemmer af folkekirken kan blive begravet i et eksisterende gravsted, eller i et nyt gravsted i henhold til § 25. Kirkegårdsbestyrelsen opkræver betaling ifølge takstblad for den anvendte gravplads ved enhver begravelse af ikke-medlemmer.

Stk. 3 Ved erhvervelse af gravsted til senere brug (reservation) opkræver kirkegårdsbestyrelsen ikke betaling for erhvervelsen. Ved efterfølgende begravelse opkræves betaling for erhvervelse, afhængigt af om afdøde var medlem af folkekirken eller ej, ifølge stk. 1 og stk. 2.

Stk. 4 Ved forlængelse af brugsret i forbindelse med ny begravelse i gravstedet opkræver kirkegårdsbestyrelsen den til enhver tid gældende erhvervelses-takst ifølge stk. 1 og stk. 2.

Stk. 5 Ved fornyelse af brugsret efter udløbet af fredningstiden opkræver kirkegårdsbestyrelsen et administrationsgebyr for fornyelse (generhvervelse) af gravstedet.

§ 33 Kirkegårdsbestyrelsen opkræver betaling for gravning, tilkastning og planering af en grav, jf. takstblad. Oprettning af jordsætninger er indeholdt i betalingen [indtil et år efter begravelsen] / [indtil gravstedsanlæg er reetableret].

Ved gravstedsydelser forstås vi gartneriske ydelser af enhver art – lugning, græsklipning, beskæring, indsamling af buketter, tilplantning af gravsted, plantning af sommerblomster, granpyntning osv.

Det er nødvendigt at skelne mellem obligatoriske ydelser (pleje og vedligeholdelse af gravsteder af typerne nævnt i § 21, stk. 4-6) og valgfrie ydelser.

§ 34 Kirkegårdsbestyrelsen tilbyder at indgå 1-årige aftaler om pleje og vedligeholdelse af anlagte individuelle gravsteder (jf. § 21, stk. 2-3).

Stk. 2 Kirkegårdsbestyrelsen tilbyder at indgå flerårige aftaler om udvidet pleje og vedligeholdelse af anlagte individuelle gravsteder (jf. § 21, stk. 2-3) for brugs-

perioden, jf. takstbladet. Aftale om udvidet pleje og vedligeholdelse tegnes altid til fredningsperiodens udløb. Som hovedregel kan aftaler kun med provstiuvalgets godkendelse tegnes for længere perioder end en fredningsperiode.

Flerårige aftaler om udvidet pleje og vedligeholdelse er dét, fagfolk sædvanligvis kalder legataftaler.

- Stk. 3 Hække ved individuelle gravsteder passer kirkegården, og gravstedsejerne [bliver pålagt betaling ifølge takstbladet] / [bliver ikke pålagt betaling].
- Stk. 4 Kirkegårdsbestyrelsen tilbyder at indgå aftaler om andre valgfrie ydelser end udvidet pleje og vedligeholdelse (f.eks. forårs- og sommerblomster og græsdækning) for et hvilket som helst åremål for anlagte individuelle gravsteder (jf. § 21, stk. 2-3).
- Stk. 5 Ydelsernes omfang er specificeret i kirkegårdens plejeplan.

Man kan også vælge at beskrive ydelserne i selve vedtægten. Det bør i givet fald være en kortfattet beskrivelse, der tager udgangspunkt i "Kvalitetsbeskrivelser for kirkegårde" og "Praktisk håndbog for kirkegårdsdrift".

Et eksempel på, hvad pleje og vedligeholdelse af individuelle gravsteder (§ 21, stk. 2 og 3) omfatter, kan være:

Opgave	Pleje og vedligeholdelse	Udvidet pleje og vedligeholdelse
Fakturering	Årligt	GIAS, "legat", engangsbeløb for flere år
Lugning	X	X
Beskæring	X	X
Indsamling af buketter m.m.	X	X
Rivning og fejning	X	X
Opsamling af løv	X	X
Rensning af monument	X	X
Udgåede/forvoksede planter skiftes, deles el. omplantes		X
Gødskning og vanding ved udskiftning/omplantning		X
Gødskning af roser og visse solitære stauder		X

Supplering med løse materialer		X
Oprettning og opfyldning af jordsætninger		X
Oprettning af monument		X

§ 35 Ved erhvervelse, forlængelse eller fornyelse af brugsretten til gravstedstyperne nævnt i § 21, stk. 4-6, skal gravstedsejeren indgå en aftale om pleje og vedligeholdelse, som dækker brugsperioden. Kirkegårdsbestyrelsen udfærdiger aftalen og opkræver betaling.

Stk. 2 Ved reservation af gravstedstyperne nævnt i § 21, stk. 4-6, samt ved fornyelse efter fredningsperiodens udløb kan kirkegårdsbestyrelsen opkræve betaling for den obligatoriske pleje og vedligeholdelse årligt. Ved ny nedsættelse af urne eller kiste faktureres for hele fredningsperioden, jf. stk. 1.

Ved at opkræve betaling for den obligatoriske pleje og vedligeholdelse på årlig regning, når fredningstiden er udløbet, imødekommer man som kirkegårdsbestyrelse også gravstedsejeren med den lille økonomi.

Stk. 3 Kirkegårdsbestyrelsen tilbyder at indgå aftaler om valgfrie ydelser (f.eks. forårs- og sommerblomster og grandækning), hvis det er muligt (jf. § 21, stk. 4-6), for et hvilket som helst åremål.

Noter

1. Foreningen for Kirkegårdskultur (udg.): *Gravskrift eller ...?*, Jelling 2017, 112-125.
2. *Vejledning om Kirkegårdsvedtægter*, Kirkeministeriet 2018. Kan downloades fra www.altomkirkegaarde.dk.
3. Jens Dejgaard Jensen, "Anmeldelse: Vejledning om Kirkegårdsvedtægter", *Kirkegårdskultur 2018-19*, 28-31.
4. "Kvalitetsbeskrivelser for kirkegårde" kan downloades fra www.altomkirkegaarde.dk.
5. Kirkegårdsleder Jørn Skov, Tønder: "Den store fordel ved at fakturere efter medlemsstatus og kun for den aktuelle gravplads som afdøde begravnes i er: Det er nemt at forklare de efterladte, hvorfor prisen for et gravsted er, som den er. Og ikke-medlemmer kommer på denne måde altid til at betale for den plads, de optager i fredningsperioden." *Kirkegården* 2012, nr. 6, 13.

Kirkegårdenes ubeskyttede kulturarv

Historiske gravstedsstrukturer og grønne kulturværdier
bør kunne erklæres bevaringsværdige

Af Mette Fauerskov

Landskabsarkitekt, kirkegårdskonsulent i Ribe Stift

Møller & Fauerskov Landskabsarkitekter

Lyo Kirkegård, hvor hver enkelt gravplads er markeret af et buksbomkranset bed, er en af de få kirkegårde, som er kendt for sin særlige gravstedsstruktur. Foto: Klaus Bertelsen, 2020.

Kirkegårdenes bevaringsværdier

Under overskrifterne "Kulturarv i fare: Intet overblik over truede kirkegårde" og "Kortlægning skal redde truede kirkegårde" satte Kristeligt Dagblad hen over sommeren fokus på, at en del af kirkegårdenes kulturværdier, "som ingen er opmærksomme på", forsvinder fra kirkegårdene med stor hast. Det er en akut opgave at henlede opmærksomheden på disse udsatte bevaringsværdier og at udpege, registrere og bevare dem i hvert fald i deres fineste fremtrædelsesformer,

inden de forsvinder helt. I Foreningen for Kirkegårdskultur har vi taget fat på et lille hjørne af opgaven ved at påbegynde en registrering af kirkegårde med bevaringsværdige gravstedsstrukturer. Begrebet gravstedsstruktur skal forstås som den måde, gravstederne er organiseret på, eller det mønster, de med deres afgrænsninger danner på kirkegården.

Flere af kirkegårdenes bevaringsværdier er godt beskyttede af den kirkelige lovgivning. Det gælder f.eks. lågepartier, portaler og kirkegårdenes afgrænsende mure og diger, som åbenlyst bliver passet med stor forståelse af menighedsrådene, og hvor ændringer kræver stiftets godkendelse. Det samme gælder til en vis grad de bevaringsværdige gravminder, som er sikret registrering gennem lovgivningen, dog kan det her være vanskeligere at finansiere istandsættelse eller vedligeholdelse.

Om kirkegårdens kulturhistorisk værdifulde grønne elementer kan man desværre ikke sige det samme. Selv om kirkegårdene bliver passet og plejet, tilpasset og justeret med stor omhyggelighed i det daglige, og selv om de har et meget højt plejeniveau, er der værdier, der bliver overset, og som derfor forsvinder med stor hast. Særligt i disse år, hvor fornyelse og omlægninger af mange grunde foregår med stor fart. Det er vigtigt, at værdier som f.eks. randtræer, historiske stiføringer, særlige gravstedsstrukturer, alléer og andre beplantningselementer, lokallhistoriske gravsteder, særlige kulturmiljøer, egnskarakteristisk havekultur og andre lokale kulturhistoriske forhold bliver bevaret – både for den historiske dokumentations skyld, og i høj grad også fordi disse elementer forankrer kirkegårdsanlæggene i fortiden og dermed er med til at give kirkegårdene den nerve, rigdom og stemning, der er nødvendig, for at de historiske kirkegårdsanlæg også er vedkommende i dag.

Balancen mellem bevaring og fornyelse er et grundvilkår i arbejdet med vore kirkegårde, men i en iver efter at undgå tomme gravpladser, indrette nye gravstedstyper og med kortsigtede ønsker om at reducere driftsudgifterne er de grønne kulturværdier under hårdt pres. Megen grøn kulturarv, der f.eks. udtrykker tidligere tiders begravelsesskikke, er allerede uerstatteligt væk. Det faktum, at grønne anlægs natur er at vokse og dø, er dertil en faktor, der betyder, at bevaring, udvikling og fornyelse af grønne kulturværdier er en særlig disciplin, der fordrer specialfaglig indsigt.

Vi søger eksempler på bevaringsværdige gravstedsstrukturer. Skriv gerne til post@kirkegaardskultur.dk, hvis du kender til anlæg, der kommer ind under de kriterier, der er beskrevet i artiklen.

En af de gamle gravstedsstrukturer, hvor de sidste forsvandt i 1980'erne, er tuegravsteder. Jelling Kirkegård, akvarel af Ole Jørgen Rawert, 1819. Det Kgl. Bibliotek.

Den nok største udfordring i forhold til bevaring af de grønne kulturværdier er at etablere og fastholde viden om værdierne. Der mangler nemlig ikke interesse hos menighedsråd og provstier for at sikre værdierne. Problemet er nok snarere, at det kræver en god portion kirkegårdshistorisk faglighed at få øje på dem. Et eksempel er, at det forudsætter kendskab til tidligere tiders gravstedsskikke at vide, at to tætstående og høje taksplanter er rester af gravstedsbeplantning fra omkring år 1900, hvor det var almindeligt at plante en taks på hver side af gravmindet. Det forekommer også, at en sjælden gravstedsstruktur ikke lokalt ses eller opfattes som noget særligt, fordi kirkegården har været indrettet på den samme måde i mands minde.

National registrering, rimelig byrdefordeling og styrket lovgivning

Foreningen for Kirkegårdskultur ønsker med udarbejdelsen af en registrant over kirkegårde med bevaringsværdige gravstedsstrukturer at arbejde for og at pege på det påtrængende behov for en national registrering af kirkegårdenes bevaringsværdier, så de oversete kulturværdier synliggøres både over for lokale og over for centrale beslutningstagere, før de er helt væk.

Foruden at dokumentere de bevaringsværdige strukturer ønsker vi i foreningen også at gøre opmærksom på, at det – især i små sogne med lavt indbyggertal – er en økonomisk

næsten umulig opgave at fastholde og fortsat pleje og vedligeholde disse kulturværdier, også selv om kirkegårdene er pragmatiske og ikke særlig omkostningstunge anlæg. Da kulturværdierne er nationale, mener vi, at der bør findes en central finansieringsform, så også de små sogne har råd til at bevare kulturarven. Dette vil foreningen arbejde for.

Sidst, men ikke mindst, vil vi i foreningen gennem dialog med de relevante politiske og institutionelle aktører virke for, at kirkegårde, der er bevaringsværdige som helhed, eller som bærer særligt værdifulde grønne elementer med kulturværdi, bliver beskyttet på lige fod med kirkegårdens afgrænsende diger og mure. I dag kan gravstedsstrukturer ikke beskyttes, og kirkegårde kan først erklæres bevaringsværdige i forbindelse med en evt. nedlæggelse, hvor der typisk ingen kulturværdier er tilbage at bevare.

Fem typer af bevaringsværdige gravstedsstrukturer

Uden undtagelse er kistegravstedernes nuværende organisering på de ældre kirkegårde resultatet af en eller flere reguleringer, hvor gravstedsstrukturen er omorganiseret efter en plan, samt af justeringer, der er foretaget løbende over lang tid. Det individuelle gravsted fremtræder i dag som en lille parcel i en velorganiseret og præcist ordnet sammenhæng med helheden af gravsteder, som på langt de fleste kirkegårde består af dobbelte gravstedsrækker skiftevis med en sti. En arealøkonomisk, stringent og både drifts- og brugspraktisk løsning. Denne organisering af gravstederne er under tilbagegang, men man kan endnu ikke sige, at den er i fare for at forsvinde.

På et fåtal af kirkegårde er gravstederne organiseret anderledes. De kan kategoriseres i fem grupper:

- ejendomsgravsteder
- gravsteder i store felter
- gravsteder med egen afgrænsning
- østvendte gravsteder i enkeltrækker
- gravsteder i labyrintisk struktur/ikke færdigreguleret.

Da det haster at få lavet registreringen, har vi fastlagt nogle ret snævre kriterier for udpegning af kirkegårdene, for at vi inden for kort tid kan komme i mål med opgaven:

- Gravstedsstrukturen skal være helt eller næsten helt intakt på kirkegårdens oprindelige del
- Gravstedsstrukturen skal være resultatet af en regulering (hermed udelukkes nyere kirkegårdsanlæg)
- Kirkegården skal være aktiv og åben for begravelser (hermed udelukkes bl.a. ødekirkegårde uden aktive gravsteder).

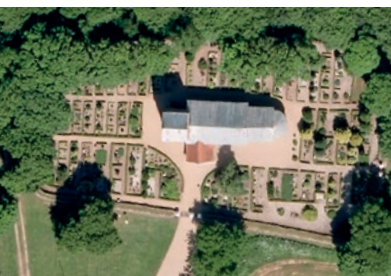
Nedenfor præsenteres de fem kategorier, og der gives eksempler på nogle af de kirkegårde, der indgår i registranten.

Ejendomsgravsteder

Særligt i Sønderjylland og på Fyn foregik der i kølvandet på landbrugsreformerne i slutningen af 1700-tallet en tilsvarende udskiftning af kirkegårdsarealet til ejendomsbegravelser. Opdelingen af kirkegårdsarealet blev gennemført på baggrund af godkendte kort, hvor sognets ejendomme fik tildelt gravsteder i forhold til deres størrelse. I kategorien "Ejendomsgravsteder" resterer i dag med sikkerhed blot et enkelt eksempel. Det er Sdr. Skast Kirkegård i Ribe Stift, som vi tidligere har beskrevet i bogen *Gravskrift eller...? Kirkegårdens betydning og fremtid*. Kirkegårdsarealets opdeling i ejendomsgravsteder, som det ses af et kirkegårdskort fra 1814, og som sandsynligvis bunder i en endnu ældre opdeling, er stadig klart aflæselig.

Kort over Sdr. Skast Kirkegård fra 1814 viser en opdeling af kirkegårdens areal i ejendomsgravsteder. Rigsarkivet, Aabenraa.

Luftfoto af Sdr. Skast Kirkegård. Opdelingen af kirkegårdens areal fra 1814 er stadig synlig. DDO, © COWI, 2014.

Gravsteder i store felter

Det vides ikke med sikkerhed, hvorfra og hvorfor gravstederne på nogle kirkegårde er organiseret i store felter. Typen kan både vise tilbage til den første tid efter 1805, hvor begravelser inde i kirkerne blev forbudt. Dengang kunne man bevæge sig rundt inden for gravfeltet, fordi der ikke var hække omkring gravstederne, og hvor det derfor kun har været nødvendigt at etablere hovedstier. Den kan også være opstået som resultat af en opdeling i ejendomsgravsteder. Typen er fundet på Randerup Kirkegård i Ribe Stift, på Jelling Kirkegård i Haderslev Stift og på Tved Kirkegård i Aarhus Stift.

Tved Kirkegård afspejler et rigt bondesamfund

Lige oven for kystskrænten ned mod Knebel Vig på Mols udgør Tved Kirke, Kirkegård og den fredede præstegård et organisk og usædvanligt idyllisk kulturmiljø. Arealerne på Kongsøre Hage ved Tved Kirke er omfattet af en fredning, der har til formål dels at bevare det kulturhistoriske miljø omkring kirken og præstegården, dels at bevare de særlige geologiske og biologiske forhold, men selve kirkegården er ikke fredet. Den markante, træbevoksede skråning uden for norddiget danner ryg for anlægget, der i et og alt udstråler

Tved Kirkegård har sandsynligvis bevaret sin oprindelige udstrækning.
© Hexagon, 2020.

Der er i dag omkring 50 sekspladsers gravsteder på kirkegården, hvorfra der er udsigt over Knebel Vig.
Foto: Mette Fauerskov, 2014.

en fredfyldt ro. Kirkegårdens mange gamle træer forankrer anlægget både i forhold til landskabet og i forhold til den historiske tid.

Der har tidligere været adgang fra nord eller syd til de meget store gravsteder i gravfelterne, hvor mange gravsteder havde seks eller flere pladser. De mange store gravsteder afspejler de store landboreformer, hvor bønderne fik selveje til dyrkningsjorden, og de store gravsteder afspejler samtidig, at der har været en vis rigdom i samfundet. Der er i sognet stor veneration for de gamle gravsteder, og der er i dag stadig 50 gravsteder med seks pladser, men der er også sket en underopdeling af en del gravsteder.

Gravsteder med egen afgrænsning

Gravstedsstrukturen er karakteriseret af, at alle gravsteder har deres egen afgrænsning, som de ikke deler med naboen, og af, at hvert enkelt gravsted er omgivet af en sti langs alle fire sider. Gravstederne er regelmæssigt ordnet i rækker, og hvor afgrænsningen udgøres af hække, danner de en parterehave, der giver mindelser om renæssancens haveanlæg. I de fleste af anlæggene er alle gravsteder østvendte, dvs. at gravmindet står på gravstedets vestlige del og læses fra øst i overensstemmelse med den kristne tradition. Ligesom de levende har ansigtet og blikket rettet mod "lysets hjem" i øst, når de sidder på kirkebænken, så har forestillingen været, at de døde skulle gøre det samme, når de på den yderste dag ville sætte sig op og rejse sig fra deres grave.

Gravstedsstrukturen viser tilbage til tiden før de store reguleringer i 1920-60, hvor det var den enkelte gravstedsejer, og ikke kirkegårdens personale, der forestod etablering og pleje af gravstedet og gravstedshækkene. Derfor ses det på nogle af disse kirkegårde, at der er anvendt forskellige plantesorter til hækkene. På de fire kirkegårde (Bogø Kirkegård i Roskilde Stift, Lyø Kirkegård i Fyens Stift, Nordby Kirkegård i Aarhus Stift og Vilstrup Kirkegård i Haderslev Stift), hvor gravstedsstrukturen er intakt, ses strukturen i forskellige variationer. Der findes flere kirkegårde, bl.a. på Ærø, Strynø og Langeland samt på Læsø, der tidligere har haft denne struktur, og hvor den stadig er aflæselig, selv om strukturen ikke længere er intakt.

Vilstrup Kirkegård er udvidet mod syd i 1870 og igen i 1911. © Hexagon, 2020.

Gravstederne er organiseret i et fuldstændigt præcist mønster med gennemgående smalle stier i både nord-sydlig og i øst-vestlig retning. Foto: Mette Fauerskov, 2020.

Vilstrup Kirkegård med præcis og stringent parterre-struktur

Vilstrup Kirkegård har en fri, landskabelig beliggenhed på et ret fladt terræn i landbrugslandskabet mellem byerne Nørre Vilstrup og Sønder Vilstrup. En allé af klippede lindetræer leder frem mod det kirkelige anlæg, hvor tårnet markerer sig på fornem vis i point de vuet. I harmoni hermed omgives hele kirkegården af klippede linde, der signalerer den samme velordnede og sirligt passede regularitet, der også hersker på kirkegården.

På hele kirkegårdens ældste del er gravstederne, hvoraf de fleste er relativt store, organiseret med hver deres hæk i et helt præcist, næsten matematisk mønster, hvor snorlige, smalle stier adskiller gravstederne i både øst-vest-gående og nord-syd-gående retning. Denne orden understreges af, at alle hække er af buksbom, og at de har nøjagtig samme højde. Kirkegårdens opdeling i fem store felter, der adskilles af bredere stier, kan spores tilbage til 1928, hvor også organiseringen i retlinede, østvendte gravstedsrækker fandtes i hvert fald på dele af kirkegården. Det stramme parterremønster er med sikkerhed fra før 1949, hvor det dækkede hele kirkegårdens areal.

Gravsteder i østvendte enkeltrækker

På flere kirkegårde særligt i Sønderjylland er den tidlige kristne tradition med østvendte gravsteder fastholdt i forbindelse med en regulering, hvor gravstederne er ordnet i parallelle enkeltrækker. Det gælder Ubjerg, Nørre Løgum, Brede, Hunderup og Løgumkloster Kirkegårde i Ribe Stift samt Tranbjerg Kirkegård i Aarhus Stift.

Løgumkloster Kirkegård, et storslået anlæg med en meget tæt gravstedsstruktur

Den ældre del af det kirkelige anlæg omgives af teglstensmure og 20 meter høje randtræer af lind i storslået og harmonisk sammenhæng med den store klosterkirke og klosteranlægget. Med stor kontrast til anlæggets vertikale og omsluttende rum danner gravstedsområdet en horisontal flade, hvor al beplantning holdes under godt en meter i højden.

Gravstedernes rækkevis og østvendte organisering i kirkegårdens ældre del inden for murene mod øst og nordøst ses allerede på fotos fra 1900-tallets første årti, hvor en del gravsteder afgrænsedes af gitre, mens andre ingen afgrænsning havde. Nord for kirken lå gravstederne dengang hovedsage-

lig i græs og var markeret af enkle gravminder. Frem mod 1950'erne ensartedes gravstedernes afgrænsning, flere gravsteder fik hække i forskellig højde og bredde, mens andre gravsteder stadig var gitterkransede, enkelte var omgivet af

Løgumkloster Kirkegårds ældre del. Uden for fotoudsnittet er kirkegården udvidet mod øst i 1923 og flere gange senere, samt mod nord i 1990'erne. © Hexagon, 2020.

Løgumkloster Kirkegårds nordøstlige del set fra kirketårnet. Foto: Christian Hansen, 2021.

stenkanter, og en del gravsteder havde egen afgrænsning, som ikke blev delt med nabogravstedet.

Op gennem anden halvdel af 1900-tallet udbredtes gravstedsmønsteret til også at omfatte kirkegårdens nordlige del, og gravstedernes afgrænsning omdannedes efterhånden til det billede, vi ser i dag, hvor tujahække danner ryg-, for- og fælles mellemhække, der holdes nogenlunde ensartet klippet med mindre og dynamiske variationer i højde, bredde og linjeføring. Det kompakte gravstedsanlæg med meget smalle stier, der ligger i bar jord, samt de relativt korte gravsteder, hvor der ikke anvendes grus, men som er helt plantedækkede, underbygger i et og alt det historiske vingesus, man kan opleve som besøgende.

Gravstedsstrukturen på Sneum Kirkegård er labyrintisk, fordi den ikke er færdigreguleret, stiernes bredde varierer, hækene er høje og har forskellig højde. Foto: Mette Fauerskov, 2010.

Gravsteder i labyrintisk struktur/ikke færdigreguleret

Den sidste kategori af kirkegårdsanlæg med bevaringsværdig gravstedsstruktur omfatter anlæg, hvor den mest kendte type med dobbelte gravstedsrækker ikke er færdiggjort, og hvor kirkegården derfor har et labyrintisk præg. I denne kategori finder vi Sneum Kirkegård i Ribe Stift, hvis labyrintiske struktur understreges af mange forskellige sorter af gravstedshække, der holdes klippet i forskellige højder.

Registreringen af bevaringsværdierne skal fortsætte

Beskrivelserne af kirkegården med bevaringsværdige gravstedsstrukturer i denne artikel, der afspejler den foreløbige registrant, er foretaget på baggrund af besigtigelser samt søgning i tilgængelig litteratur og historiske billedarkiver. Der er behov for, at der foretages mere tilbundsående undersøgelser af disse kirkegårdes udviklingshistorie og de lokale og kulturhistoriske bevæggrunde for deres udvikling.

Ud over kirkegårde med intakte, særlige gravstedsstrukturer bør en færdig registrant også omfatte kirkegårde i hver kategori, hvor strukturen er delvist bevaret, og hvor det også er oplagt at se på, hvordan den kan bevares og måske også retableres.

Det har vist sig, at der inden for de beskrevne kriterier kun er meget få kirkegårde tilbage. I skrivende stund har vi fundet 15 anlæg, men det er ikke usandsynligt, at der findes fle-

re, da kirkegårdene er opsporet ved almindelig research og ikke ved en systematisk gennemgang af samtlige landets kirkegårde. Vi vil derfor sætte stor pris på, hvis nogle af vores læsere kan bidrage. Skriv gerne til post@kirkegaardskultur.dk, hvis du kender til flere lignende anlæg.

Til slut skal der peges på, at gravstedsstrukturerne kun udgør en lille del af kirkegårdenes skjulte kulturværdier, og at der også er behov for, at øvrige udsatte værdier knyttet til gravstedskulturen i Danmark beskrives (f.eks. særlige gravstedsmarkeringer, herregårdsgravsteder, præstegravsteder og tidstypiske gravstedsindretninger). Grundlæggende er det Foreningen for Kirkegårdskulturs opfattelse, at der er behov for en national registrant over samtlige bevaringsværdier på kirkegårdene, således at der tilvejebringes et sikkert grundlag for beslutninger om bevaring.

Indtil disse registreringer er foretaget, vil Foreningen for Kirkegårdskultur arbejde for, at alle kirkegårdenes kulturværdier bliver bevaret.

Litteratur

Foreningen for Kirkegårdskultur, *Gravskrift eller ...?*

Kirkegårdens betydning og fremtid, Frederiksberg, Forlaget Eksistensen, 2017.

Funch, Maja, "Kulturarv i fare: Intet overblik over truede kirkegårde", *Kristeligt Dagblad*, den 2. juli 2021.

Funch, Maja, "Ministeriet skal finansiere kulturarv på kirkegårde", *Kristeligt Dagblad*, den 8. juli 2021.

Funch, Maja, "Kortlægning skal redde truede kirkegårde", *Kristeligt Dagblad*, den 11. juli 2021.

Guldager, Susanne, *Danske Kirkegårde, tradition og fornyelse*, Frederiksberg, Forlaget ANIS, 2005.

Hansen, Christian, "En guide til en gåtur på Løgumkloster Kirkegård", folder, 2011.

Kragh, Birgitte, *Til jord skal du blive*, Museumsrådet for Sønderjyllands Amt i samarbejde med Aabenraa Museum, 2003.

<http://danmarkskirker.natmus.dk/>

<https://www.fredninger.dk/>

<http://www5.kb.dk/danmarksetfraluftten/>

<https://arkiv.dk/>

http://www5.kb.dk/da/nb/fag/dafos/Brug_arkivet/

[Soeg_i_samlingerne/Billedarkiv/](http://www5.kb.dk/da/nb/fag/dafos/Brug_arkivet/Soeg_i_samlingerne/Billedarkiv/)

Bevaringsplan for Rolsø ødekirkegård

Af *Mette Fauerskov*

Landskabsarkitekt, kirkegårdsconsulent i Ribe Stift

Møller & Fauerskov Landskabsarkitekter

Ødekirker

Nationalmuseet har i Danmark registreret 456 ødekirker, hvor kirken er helt eller delvist revet ned. Kirkerne er nedrevet i hele kirkebygningernes historie og frem til 1918, hvor holdningen til kirkebygningerne ændrede sig til, at man anså dem for at være bevaringsværdig kulturarv. Begrundelserne for at nedlægge kirker har været forskellige gennem tiden. Det kunne skyldes magt- og kirkepolitiske forhold, dårlig vedligeholdelse på grund af manglende befolkningsgrundlag, at kirken var for lille, eller at placeringen ikke længere var den rette i forhold til sognets beboere. Langt hovedparten af ødekirkerne er helt nedbrudte og er ikke længere synlige over jorden. Men enkelte ligesom Rolsø ødekirkegård består stadig som hele anlæg med en kirke eller et kapel, diger og kirkegårdsareal.

Rolsø Kirkegård

Hos lokalbefolkningen i Vrinners er der stor veneration for Rolsø ødekirkegård, som indtil 1908 husede sognets kirke. Kirkegården er særdeles smukt beliggende på en flad bakke-

Det kan være svært at finde kirkegården, selv om den markerer sig tydeligt i landskabet med høje randtræer af ask.
Foto: Mette Fauerskov, 2020.

top ca. 150 m øst for Kalø Vig. Den er omgivet af landbrugsland, og fra kirkegården er der vidtstrakte og betagende udsigter ned over Kalø Vig til Kalø Slotsruin, Knebel Vig og til Mols Bjerge. Ud over enkelte sognearrangementer på stedet finder sognebørn og turister vej til kirkegården, der set fra de nære omgivelser markerer sig som en grøn oase i det ret åbne landskab.

Kirkegården er i sin helhed bevaringsværdig både af kulturhistoriske, landskabsarkitektoniske og lokalhistoriske grunde. Tilbage i 1994 understøttede Syddjurs Provsti dette synspunkt i en skrivelse, hvoraf det fremgår, "at Provstiudvalget helt kan støtte menighedsrådets bestræbelser på at sørge for, at denne enestående kirkegård bevares". I forbindelse med registrering af gravminder i 2001 skriver Østjyllands Museum, at "det anbefales, at hele kirkegården bevares, som den er. Altså med en rimelig plads til tidens forgængelighed".

Kapel og klokkestabel, gamle gravminder samt høje og viltre navrhække, der omgiver tidligere gravsteder. Fotos: Mette Fauerskov, 2020.

Der hersker en ganske særlig, fortættet stemning på kirkegården, dels på grund af beliggenheden, udsigten og kontrasten til omgivelserne, dels på grund af dens park- og naturprægede

udtryk og ikke mindst på grund af et stort antal historiefortællende gravminder, der for størstedelens vedkommende er fra perioden fra midten af 1800-tallet til begyndelsen af 1900-tallet.

Et smalt græsklædt hjulspor fører op mod kirkegården og skaber en stemning af, at man har fundet en velbevaret hemmelighed fra fordums tid, et sted med en særlig stilhed og ro, hvortil det er længe siden, at andre har fundet vej. Står man foran kirkegårdslågen, danner det maleriske lågeparti med de lidt skæve lågepiller, det patinerede dige og de frodige randtræer sammen med indkigget til det lille hvidkalkede kapel med klokkestabel og et fint gammelt gravminde på den grønne græsflade et idyllisk og næsten ikonisk billede af ødekirkegården. Går man gennem lågen, er kontrasten til det åbne landskab slående. Set indefra danner randtræer af ask og diger rammen om et beskyttet rum, der håndgribeligt definerer forskellen mellem "ude" og "inde".

Kapel og klokkestabel danner centrum ikke blot geografisk, men også som kirkegårdens åndelige og historiske tyngdepunkt. Hele kirkegårdsarealet er livgivende grønt, hvilket i

Gamle gravminder, dige-vegetation med reliktplanter samt et aktivt gravsted. Fotos: Mette Fauerskov, 2020.

sig selv er et særsyn. Der findes ingen belagte stier, og grus ses kun på et par aktive gravsteder. Kirkegården er karakteriseret af enkelte fritvoksende træer, grupper af fritvoksende buske samt rester af gravstedsbeplantning og gravstedshække foruden selvsåede vækster. Kirkegården har et udtryk, der både er parkpræget og naturpræget. Eksempelvis har den store græsflade et parkpræget udtryk, hvor græsset holdes klippet med jævne mellemrum, så det indimellem bliver 20 cm højt og dermed tillader lave urter som ærenpris og bellis at udfolde sig. I kontrast hertil har kanterne langs diger, gravminder og beplantning et naturpræget udtryk med høje græsser og vilde urter som tusindstråle, vild kørvel og brændenælder. I græstæppet og på digerne vokser endvidere levende fortidsminder som matrem, læge-hjertespand, lægestenfrø, martsviol, italiensk skilla, stikkelsbær og orientalsk gemserod.

Passivt gravsted, der er overvokset med vedbend, dige, kapel samt blandede busk- og træbevoksninger. Fotos: Mette Fauerskov, 2020.

Syd for kapellet finder man det ene af syv "passive gravsteder", som ikke længere er i brug, men hvor en del af eller hele den oprindelige afgrænsning af gravstedet stadig findes. Bag en to meter høj og vilter navrhæk ses et familiegravsted med

to gravminder, dels et større gravminde for gårdejer Søren Rasmussen og hans hustru Inger Sørensen, der døde i hhv. 1911 og 1879, dels et mindre for Johanne Marie Sørensen, død i 1896. Herinde godt gemt og beskyttet af hækken udfolder der sig en stor gruppe rødviolette kransliljer i juni måned. Man kan gætte på, at liljeløgene er lagt som omsorg for den eller de døde i forbindelse med en af begravelserne, fordi det på den tid som symbol på opstandelsen var almindeligt at plante liljer på gravstederne, som det beskrives i Ingemanns opstandelsessalme, "Nu ringer alle klokker mod sky":

"Der sad en engel på gravens sten
blandt liljer i urtehaven;
han peged med sin palmegren,
hvor Jesus stod op af graven."

På forunderlig vis er der på kirkegården opstået en synergi mellem gravminderne, parken, naturen og bygningen, som alle er præget af tidens forgængelighed eller – om man vil – forfinet forfald.

Kirkegårdens historie

Rolsø Kirke blev opført i 1175, og kirkegården har i dag sandsynligvis sin oprindelige afgrænsning. Den er omgivet af stendiger, uden for hvilke der er markante skråninger, hvilket kunne tyde på, at terrænet på kirkegårdsarealet er hævet i forbindelse med kirkens opførelse, således som det også ses på andre middelalderkirkegårde i området.

I 1695 fik herremanden på nabogården Rolsøgård tilladelse til at nedlægge landsbyen Rolsø. Sognets hovedby blev derefter Vrinners, der ligger 2,5 km mod nord. Efter et par århundreder med lang afstand fra landsby til kirke blev der i 1907 opført en ny kirke i Vrinners, hvorefter Rolsø Kirke blev nedrevet i 1908. Derefter har der været relativt få begravelser på stedet.

Tilbage står i dag indgangsportal, det gamle våbenhus, der fungerer som kapel, diger samt en klokkestabel, der blev opført til den gamle klokke i forbindelse med nedrivning af kirken. Af luftfotos kan det aflæses, at der siden kirkens nedrivning er blevet færre og færre gravsteder og stier, og at beplantningen har varieret lidt over tid.

Gravminde for gårdejer Søren Rasmussen og hans hustru Inger Sørensen fra 1879 med en fin bestand af kransliljer. Foto: Anne Marie Møller, 2013.

Bevaringsplan

På grund af Rolsø Kirkegårds bevaringsværdi har Menighedsrådet i Knebel-Rolsø-Agri-Egens Sogne ønsket at sikre den som en historisk kirkegård, der bevares med sit nuværende udtryk og indhold af gamle gravsteder og gravminder. I den forbindelse er der udarbejdet en bevaringsplan, der er fulgt op af tilføjelser til kirkegårdens vedtægter. Derved er kirkegårdens formål, udtryk og plejeniveau samtidig tydeliggjort for fremtidige menighedsråd, kirkegårdens ansatte, sognebørn og gravstedsejere.

I vedtægterne indgår det bl.a. nu, at kirkegården er lukket for nye begravelser. Dog kan der fortsat foretages nedsættelser i to af kirkegårdens tre aktive gravsteder, hvor efterkommere kan opfylde betingelserne for tilknytning til Rolsøgård.

Bevaringsplanen tager som nævnt sigte på, at kirkegårdens udtryk fastholdes som i dag. At det netop er udtrykket i dag og ikke er dens udtryk for 50 eller 100 år siden, der ønskes bevaret, er dels begrundet i, at der er stor pietet for kirkegården, som den fremtræder i dag, og dels i, at der ikke har kunnet findes historisk dokumentation fra tidligere tider. Der er i planen lagt vægt på, at kirkegårdens grønne elementer er levende og under stadig udvikling. At kirkegårdens nuværende udtryk skal fastholdes, skal forstås sådan, at det grønne fortsat skal kunne udvikle sig som et "langsomt skuespil". Det er derfor tilstræbt, at bevaringsplanen er dynamisk frem for at fastfryse ét bestemt billede og således ikke er til hindring for, at f.eks. udlevede eller grimme træer fjernes.

Udsigt mod nord mod Kalø Slotsruin. Foto: Mette Fauerskov, 2020.

Bevaringsplanen fastlægger både hele kirkegårdens og de enkelte elementers fremtidige udtryk og omfatter både en plan for pleje af kirkegårdens diger og grønne elementer og en vedligeholdelsesplan for gravminder.

Udvikling og pleje

I bevaringsplanen beskrives det, at der jævnligt må tages stilling til både fjernelse af beplantningselementer og til nyplantning. Endvidere indgår der anbefalinger af nu og her tiltag i form af fældning af enkelte træer i en sammenvokset trægruppe og nyplantning af grupper af hvidtjorn med henblik på at opnå en bedre balance i træplantningen og for at perspektivere udsigten.

Plejeplanen for diger og grønne elementer er tilstandsbeskrivelser, der beskriver elementernes udtryk eller tilstand. Plejeplanen er derimod ikke en udførelsesbeskrivelse, da omfanget af et specifikt plejetiltag kan være forskelligt fra år til år.

Bevaringsværdige gravminder

Spredt på kirkegårdens græsflade er der bevaret ca. 100 gamle gravminder samt enkelte nedlagte gravsteder, hvoraf langt størstedelen er koncentreret om den tid, da Rolsø Kirke blev nedrevet. De mange sten, der er sat over gårdmænd og deres familier på egnen, udgør et vigtigt historisk vidnesbyrd, og usædvanlig mange gravsten fremviser kunsthistoriske detal-

Stærkt patineret gravgitter.
Foto: Mette Fauerskov, 2020.

jer, som sjældent ses i det omfang på en landsbykirkegård. Tilknytningen til Rolsøgård er ligeledes bemærkelsesværdig, idet langt de fleste af Rolsøgårds ejere i perioden fra 1816 og til i dag ligger begravet her. Gravmindernes tilstand varierer fra velbevarede til meget forfaldne.

Det er menighedsrådets og planens intention, at samtlige gravsteder og gravminder skal bevares som et hele. Det gælder også to stærkt patinerede jerngitter og -låger omkring to gravsteder, som er mere eller mindre overvoksede af vedbend og urter. Alle gravsteder, gravminder og jerngitter er registreret som bevaringsværdige af provstiet.

I forbindelse med arbejdet med bevaringsplanen har menighedsrådet suppleret museets registrant med de gravminder, der ikke oprindeligt var udpegede. Registranten omfatter nu bl.a. fotos af alle gravminder, museets bemærkninger samt oplysninger om, hvilke gårde de gravlagte har været tilknyttet, hvor det har været muligt at opspore det.

Plejeplanen for gravminderne tager udgangspunkt i Kirkeministeriets "Vejledning om registrering af gravminder m.v.", VEJ nr 9682 af 10/09/2014. Det er fastlagt, at gravminderne skal holdes efter vejledningens niveau 2: "Mindre eller begrænset vedligeholdelsesgrad, hvor patinering accepteres. Indsatsen og intensiteten vil være afhængig af gravmindets karakter og beskaffenhed, ligesom gravmindets alder og tilstand, når kirkegården overtager vedligeholdelsesforpligtelsen, må tillægges betydning." Af sikkerhedsmæssige grunde er en del af gravminderne lagt ned.

Menighedsrådet ønsker at gennemføre en nænsom restaurering af gravminderne. Gravminder, der skal indgå i en restaurering, udvælges af menighedsrådet ud fra kriterier om historisk betydning. Da menighedsrådet ikke kan forpligtes til fra egne midler at finde ressourcer hverken arbejdsmæssigt eller økonomisk til restaurering, er det hensigten at søge økonomisk støtte hertil, f.eks. gennem fonde.

Større dynamik på kirkegårdene

Rolsø Kirkegårds nuværende udtryk er nok i højere grad resultatet af forskellige graveres og menighedsråds løbende beslutninger og økonomiske prioriteringer end en bevidst planlægning i retning af at opnå et bestemt udtryk eller en

Rolso Kirkegård, kort over gamle gravminder, mål 1:500. Numre henviser til en udførlig registrant. Møller & Fauerskov Landskabsarkitekter, august 2020.

bestemt tilstand. Desuagtet står kirkegården i dag som et fint eksempel på og inspiration til, hvordan man kan bevare også aktive kirkegårdes historie, dynamik og oplevelsesværdi, når antallet af gravsteder på hele eller dele af kirkegården er få.

Det vil være gavnligt for kirkegårdskulturen, hvis kirkegårde med faldende gravstedsbehov anlægger et historisk og æstetisk synspunkt i stedet for at tænke kirkegården som et strengt funktionsbestemt anlæg, som vi har tradition for. Det vil være en berigelse, hvis gravsteder, som har bevaringsværdi enten i kraft af deres beplantning eller deres indhold af gamle gravminder, fastholdes. Samtidig kan særligt interessante gamle, men ikke nødvendigvis registrerede gravsten blive stående, og man kan bevare og udvikle træer, buske, stedsegrønne planter samt afgrænsende hække eller nogle af ryghækkene, der bidrager eller kan komme til at bidrage med skønhedsværdi.

I Rolsø kan man også lade sig inspirere af, at et differentieret plejeniveau og en bevaring af historiske og æstetiske elementer – selv om de ikke længere er til nytte – kan være styrkende for sognets mindekultur og for kirkegårdens forankring og dynamik.

Udsigt mod nordvest til Kalø Vig. Foto: Mette Fauerskov, 2020.

Litteratur

- Bytofte, Anne, "Historien om Rolsø Kirke 1175-1908", folder, 1999.
- Engberg, Niels, *Danmarks døde kirker*, Odense, Syddansk Universitetsforlag, 2018.
- Hansen, Vilfred Friborg, "Rolsø Kapel", 2011, <http://friborghansen.dk/wp-content/uploads/2018/08/Rols%C3%B8-Kapel-1.pdf>
- Holmer, Elsa, http://www.mols-helgenaes.dk/rolso_1.html.
- Løjtnant, Bernt, "Reliktplanter, levende fortidsminder", Botanisk Forening, 2017. <https://botaniskforening.dk/wp-content/uploads/2018/04/Rettet-RELIKTPLANTER.pdf>.

Gravsten fra 1801 i form af en obelisk kronet med en akroterion, som oprindeligt var et ornament placeret på græske tempelgavle. Foto: Anne Marie Møller, 2013.

Sundby Kirkegård

Fra kirkegård til bypark

Af Iben Degn Pedersen

Arkitekt og projektleder på omdannelse af Sundby Kirkegård

Lotte Olsen

Projektleder på omdannelse af Sundby Kirkegård

Hvordan overgår et areal fra kirkegård til efterfølgende at leve videre som bypark? Det spørgsmål har vi i Københavns Kommunes Områdefornyelse i Sundby sammen med lokale borgere udforsket gennem det sidste år.

Den 1. januar 2020 tog Københavns Kommune hul på den afsluttende fase af afviklingen af kirkegårdsfunktionen på Sundby Kirkegårds gamle afdeling. I fremtiden skal arealet være offentlig bypark. Det er Områdefornyelsen Sundbys opgave at facilitere denne transformation af arealet. Projektet følges og udvikles sammen med en gruppe lokale borgere, som bruger deres fritid på at engagere sig i Sundby Kirkegårds fremtid. Det er en af kerneopgaverne for en områdefornyelse i Københavns Kommune, at projekter, der udvikles i regi af områdefornyelser, baserer sig på en solid omverdensinddragelse. Dertil udvikles projektet i tæt samarbejde og sparring med fagfolk i kommunen og i tråd med Københavns Kommunes politiske visioner og strategier.

Sundby Kirkegård består af to afdelinger; den gamle afdeling fra 1872 og den nye afdeling fra 1920'erne, som adskilles af en trafikeret vej. Den nye afdeling er stadig fungerende kirkegård. Derfor begrænser områdefornyelsens projekt sig til Sundby Kirkegårds gamle afdeling, som i denne artikel for enkelhedens skyld benævnes Sundby Kirkegård.

I 2020 startede områdefornyelsen projektet med en bred borgerinddragelse, som senere udmøntede sig i et tæt samarbejde med en fast borgergruppe – en såkaldt projektudviklingsgrup-

pe. Gennem møder og faglige inspirationsoplæg har vi sammen formuleret en retning for Sundby Kirkegårds fremtid.

Denne artikel beskriver de ønsker, som har præget samtalerne i projektudviklingsgruppen, og som har skabt den vision, der nu ligger for Sundby Kirkegård. Artiklen vil forhåbentlig bidrage med inspiration og give indsigt i værdier, kvaliteter og potentialer, som kirkegårde kan rumme, også når de engang ikke længere skal fungere som kirkegård. Løbende i artiklen vil centrale spørgsmål og opgaver, som en fremtidig rådgiver skal hjælpe os med at løse, blive fremhævet.

Sundby Kirkegårds historie

På Amager, mellem Kirkegårdsvej og Kastrupvej, blev Sundby Kirkegård for snart 150 år siden etableret. Oprindeligt blev Sundby Kirkegård anlagt på et 13.000 m² stort areal uden for den dengang selvstændige landsby Sundbyøster. I dag er København vokset rundt om Sundby Kirkegård, og kirkegården ligger nu som et grønt åndehul i den tæt bebyggede bydel. Siden Sundby Kirkegårds indvielse er kirkegården blevet udvidet flere gange. Den seneste og sidste udvidelse var i 1950'erne, hvor kirkegården opnåede sin nuværende form og størrelse på 48.000 m².

I 1903 blev Sundbyøster indlemmet i Københavns Kommune, og derved overgik ansvaret for og driften af Sundby Kirkegård til Københavns Kommune, hvor den har været siden. Samme år blev det vedtaget, at Sundby Kirkegård skulle være afviklet som kirkegård hundrede år senere, i 2003. Den vedtagelse blev ændret i 1950'erne, hvor datoen for Sundby Kirkegårds afvikling blev flyttet til den 1. januar 2020. Som konsekvens af gravsteders 20 års fredningstid var det således ved årsskiftet til 2000 ikke længere muligt at erhverve nye gravpladser på Sundby Kirkegård, og den officielle afvikling begyndte. Siden 2000 er gravsteder løbende blevet fjernet, i takt med at de er hjemfaldet, og 145 gravsteder er som de sidste blevet fjernet i løbet af første halvdel af 2021. I dag står der 170 gravsteder tilbage på Sundby Kirkegård. 137 af disse er registreret som bevaringsværdige af Nationalmuseet og skal stå permanent på arealet. De resterende 33 gravsteder er stadig aktive, idet de blev tildelt dispensation for nedsættelse i årene 2000-20. Det sidste aktive gravsted hjemfalder i 2034.

Sundby Kirkegård i dag

I dag fremstår Sundby Kirkegård som et patchwork af forskellige grønne rum. Det skyldes særligt den historisk gradvise udvidelse af Sundby Kirkegård, hvor hvert område har sin egen alder og sit eget særkende. Nogle områder præges af store, gamle, løvfældende træer, over andre områder åbner Himmelrummet sig. Et område er tæt beplantet med nåletræer, og et andet er præget af en lille frugtlund, hvor der også er etableret en hundegård. Nogle områder af Sundby Kirkegård er meget karakterfulde, mens andre måske virker lidt kedelige. Men alle rum og områder har en berettigelse, og det er den samlede oplevelse af de forskellige rum og områder, der skaber Sundby Kirkegård.

Sundby Kirkegård gl. afdeling.
Foto: Iben Degn Pedersen,
juni 2019.

Sundby Kirkegårds udvikling og afvikling. Luftfotos, hhv. 1955, 2001 og 2011. Fotos: Københavns Kommune.

Stemningen

Da områdefornyelsen i starten af projektforsløbet påbegyndte omverdensinddragelse og indledte samtaler med de lokale borgere, var vi spændte på, hvad deres ønsker og behov var i forhold til stedets fremtid. Det blev hurtigt tydeligt, at der særligt var ét ønske, som var vigtigt for de fleste borgere og brugere; at Sundby Kirkegårds stemning bevares. På den ene side var det et meget simpelt ønske, men det var samtidig også et komplekst ønske, for hvordan beskrives og håndteres en stemning? Hvilke elementer består en stemning af? Og hvor meget fysisk forandring kan et sted tåle uden at miste sin stemning? Det blev vigtigt for processen at beskrive og specificere stemningen og knytte den til objekter, oplevelser og rum på kirkegården. For stemningen på Sundby Kirkegård er helt speciel. En borger har sagt det således: "Man bliver taget væk fra stedet. Det er som at gå på eventyr, når man kommer på Sundby Kirkegård."

I samtalerne med projektudviklingsgruppens medlemmer blev det tydeligt, at der var nogle temaer, som gik igen, når de beskrev stemningen, og at det er summen af disse temaer, som er grundtonen for stemningen på Sundby Kirkegård. Løbende har områdefornyelsen haft et tæt samarbejde med

Gravstenen med den stående engel er en af de mest bemærkelsesværdige og stemningssættende gravsten på Sundby Kirkegård. Englen var i flere år "væk", da træer og buske havde vokset sig store omkring den. Under en større beskæring blev gravstenen genfundet, og pludselig kunne en af de rutinerede driftsmedarbejdere godt huske den bemærkelsesværdige gravsten fra tidligere. Sundby Kirkegård gl. afdeling. Foto: Områdefornyelsen Sundby, august 2016.

deltagerne i projektudviklingsgruppen, som har bidraget til at beskrive og nuancere de oplevelser og kvaliteter, de hver især sætter pris på, når de går tur på Sundby Kirkegård.

To af de gennemgående temaer knytter sig til den fuldt belagte og funktionelle kirkegård, mens de to andre temaer knytter sig til potentialer, der er vokset frem under de sidste 20 års afvikling af Sundby Kirkegård.

TEMA I: Det sidste hvilested

Den nu (næsten) afviklede kirkegårdsfunktion har stor betydning for stemningen på Sundby Kirkegård: "Folk kommer ind med en respekt, fordi de ved, at det er en kirkegård," som en borger har beskrevet det. På Sundby Kirkegård møder man døden og sorgen. Det giver en rolig og ophøjet stemning, der inviterer til eftertænsksomhed i forhold til ens eget liv, til refleksion over svære spørgsmål, og måske mærker man den sorg, man selv bærer. Dog er det særlige ved Sundby Kirkegård, at man møder livets tunge spørgsmål på en mindre konfronterende og direkte måde end på andre aktive kirkegårde. Den 20 år lange afvikling gør, at der er en distance til den nylige død og friske sorg. "Der er en tidsforskel, så det er ikke nær så voldsomt at gå på den gamle afdeling," nævner en lokal borger. Men hvordan forbliver Sundby Kirkegård et trygt grønt rum i byen, hvor sorg, svære stunder og tanker kan få plads, nu hvor de fysiske påmindelser og traditioner, der tidligere var koblet til arealet og funktionen, kun står tilbage i fåtal? Det bliver et spørgsmål, der skal udfoldes i den kommende fase.

I den forbindelse forventer vi, at de 137 bevaringsværdige gravsteder og -sten vil spille en vigtig rolle i bevarelsen af stedets særlige stemning. Her bliver det vigtigt, at de tilbageværende gravsteder og -sten ikke blot opsættes som museumsobjekter til udstilling og beretning om fortiden. De skal være levende kulturarv, der bibeholder deres autenticitet, og forblive en naturlig del af arealet og hverdagslivet, der skal udspilles her i fremtiden. Derfor vil vi bl.a. efterstræbe at bevare de bevaringsværdige gravsteder og -sten, så de bliver på deres oprindelige plads. Måske det vil betyde, at nogle gravsteder/-sten vil stå lidt gemt eller uhensigtsmæssigt, men i forhold til målet om at bevare stemningen er gravstederne/-stenenes pladsmæssige autenticitet vigtigere.

Sundby Kirkegårds ældste afdeling. Foto: Områdeformyelsen Sundby, juni 2021.

Et andet sted på Sundby Kirkegård, hvor den nuværende stemning kan leve videre, vil være Sundby Kirkegårds askefællesgrav, hvor pårørende stadig lægger blomster og tænder lys. Her har de pårørende aldrig været vant til eller haft behov for varige fysiske påmindelser om deres tab og savn, her er rummet og minderne i sig selv nok. Erfaringerne fra andre askefællesgrave, som er blevet taget ud af brug i Københavns Kommune, viser, at pårørende, også mange år efter en afvikling, stadig lægger blomster og sætter lys. Det forventer vi også vil ske på Sundby Kirkegård.

TEMA 2: Den evige historiefortæller

For mange borgere er det en stor kvalitet, at man på Sundby Kirkegård mærker historiens vingesus. Det mærkes, at det er et sted med alder, der har været vidne til tider og samfund, som ligger længe før os. Samtidig beretter hvert gravsted og hver gravsten om en tidligere Sundby-skæbne. En historie om en persons liv, virke, kærlighed, familie og død. Flere medlemmer af den lokale projektudviklingsgruppe har fremhævet kvaliteten ved at gå rundt og se og læse på gravstederne: "Det sætter fantasien i gang," som en borger beskriver det. Gravstedernes detaljerighed er stor, der er altid noget nyt at se, læse eller opdage, og de mange fortællinger på gravstenene kan tage en med på en indre rejse. En borger beskriver det således: "Historierne er vigtige for mig. Jeg kigger gerne på gravstenene. Jeg kan gå forbi de samme grav-

sten igen og igen – og pludselig ser jeg noget nyt. Jeg læser teksten om personerne, og det sætter gang i min fantasi. Hvem var de? Hvor boede de? Hvordan så her ud, dengang de levede?”

Ud over de ukendte sundbyboere, som er begravet på Sundby Kirkegård, ligger der også markante historiske personer. De, som oftest bliver fremhævet, er de 12 frihedskæmpere, som under krigen holdt til i området nær Sundby Kirkegård. De mistede deres liv i forbindelse med deres modstandskamp. I lokalområdet er der stor stolthed over de begravede frihedskæmpere, der ud over at minde den forbipasserende om frihedskæmpernes vigtige indsats og voldsomme skæbne også minder om, at den by, man bor og lever sit frie liv

Sundby Kirkegård gl. afdeling. Foto: Områdefornyelsen Sundby, april 2021.

i, engang var besat. Frihedskæmpergravene er erklæret bevaringsværdige.

For borgere, der er kommet på Sundby Kirkegård igennem mange år, kan det efterlade en følelse af tomrum, at mange gravsteder nu er blevet fjernet. En opgave bliver at få den store oplevelsesværdi og detaljerigdom, som gravstederne indtil for nylig har bidraget med, ind på arealet på en ny måde i fremtiden.

TEMA 3: Kirkegårdens forsvindende logik

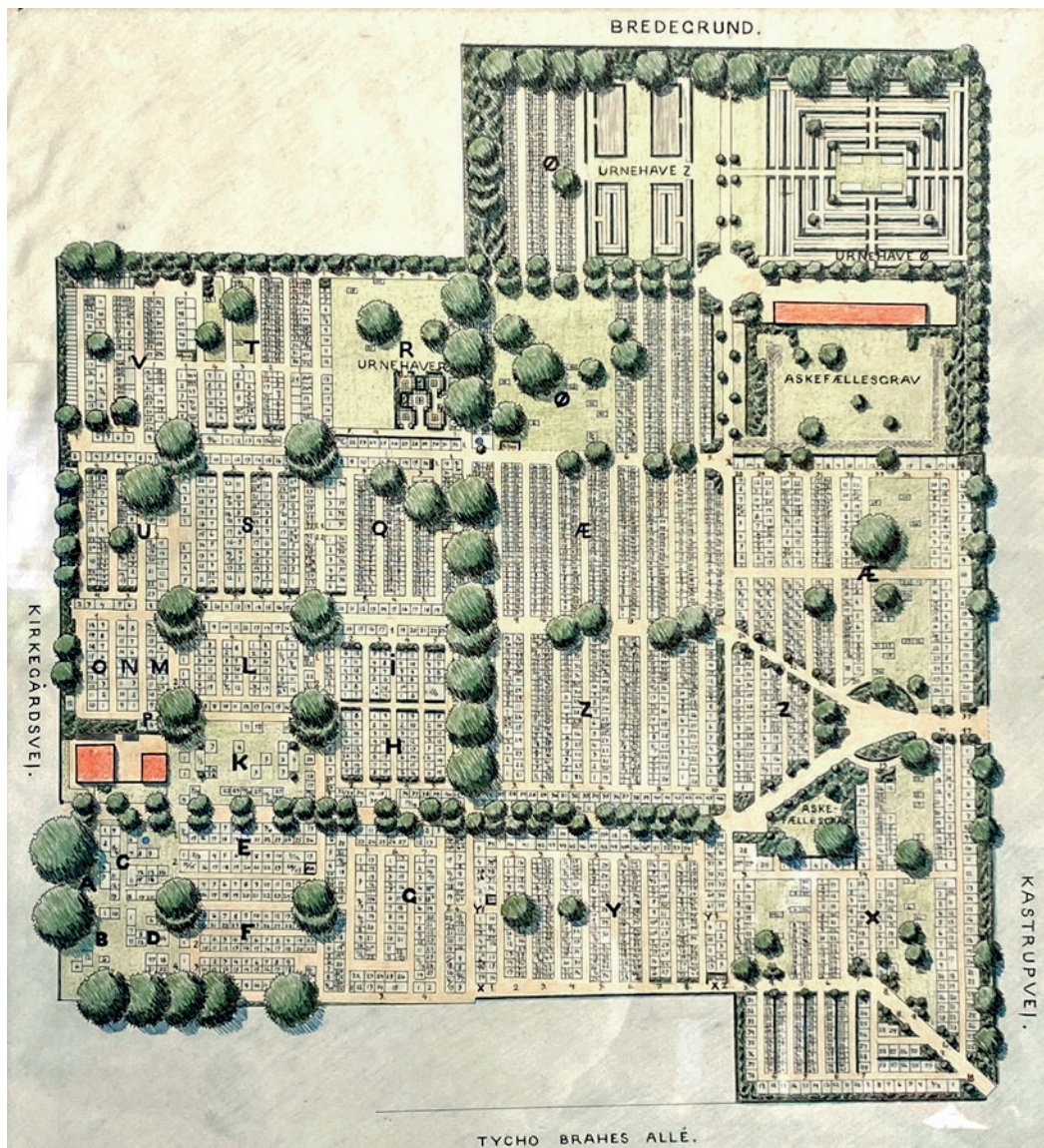
I dag præges Sundby Kirkegård af de tidligere strukturer og landskabstræk, som understøttede kirkegårdsfunktionen. De gamle strukturer og kirkegårdslogikker er ikke umiddelbart synlige længere, men de er stadig fundamentet for Sundby Kirkegårds disposition. Hvor gravstederne, beplantningen og stierne tidligere havde en tydelig og let aflæselig relation til kirkegårdsfunktionens struktur, opleves de i dag som tilfældigt placeret og til tider på en uhensigtsmæssig måde. F.eks. bringer stierne ikke den besøgende rundt på hele området, og indimellem kan en busk eller en gravsten stå et sted, hvor det føles, som om den står i vejen. Ud fra et rationelt perspektiv er dette ikke en kvalitet, men tilfældigheden og "det bøvlede" er samtidig også charmen ved Sundby Kirkegård: at stedet ikke altid 'giver mening', at elementer er skæve, står i vejen eller danner mærkelige rum. Det virker uplanlagt, og det er befriende. På mange måder kan man sige, at Sundby Kirkegård på grund af den nu forsvindende kirkegårdsstruktur indeholder et paradoks: Dét, som er ulempe, er samtidig også kvaliteten.

Særligt kirkegårdens beplantning er et eksempel herpå. Gravstedstræer og -buske, der nu har vokset sig store, blev plantet som små til at stå ved et gravsted. Tidligere stod de i et tydeligt defineret mønster, men i dag har de tilfældige placeringer – og de skaber ofte diffuse rum, der er svære at indtage til ophold eller udfoldelse. Men mens de tidligere gravstedstræer ikke nødvendigvis bidrager med interessante rumligheder, bidrager de med en særlig oplevelsesværdi. Den "vilde" beplantning og de tilfældige placeringer giver et indtryk af en "vild natur", hvor man kan fare vild. De skaber uforudseelighed, noget overraskende og en oplevelse med en ny vinkel og en ny forbindelse. En borger beskriver det således: "Alt det stedegrønne. Det både dæmper lyden

og signalerer kirkegård. Først lukker de grønne rum sig, og så åbner de sig. Områderne og forløbene med det grønne 'lokker', det er nysgerrigheden og fantasien, der fører folk rundt."

Den stemning, som "det tilfældige" skaber, er vigtig at bringe med i det videre arbejde. Her møder den besøgende stedet i øjenhøjde, ens bevægelse er ikke dikteret af en overordnet struktur. Her går og oplever man ud fra sin egen fantasi og sine egne instinkter.

Gamle, nu store, gravsteds-træer på Sundby Kirkegård har stor artsvariation og "tilfældige" placeringer. Flere steder i terrænet på Sundby Kirkegård kan man aflæse de gamle stisystemer. Det samme kan man på dette billede, som tidligere var en urnehave. Her ses også enkelte af de resterende urnegrave. Sundby Kirkegård gl. afdeling. Foto: Områdefornyelsen Sundby, juni 2021.

TEMA 4: Den vilde grønne oplevelse

Da den officielle afvikling af Sundby Kirkegård startede i 2000, var der ikke en samlet strategi for, hvordan driften skulle håndtere afviklingens fysiske konsekvenser. Her manglede f.eks. en metode for håndtering af beplantning på hjemfaldne og ikke-fornybare gravsteder, for nye frilagte græsarealer og for et stisystem, hvor dele blev unødvendige. Det betød, at der under den langstrakte afvikling af kirkegårdsfunktionen blev skabt nye og uplanlagte rum, karakterer og muligheder, som voksede frem på arealets og brugerne egne præmisser.

Sundby Kirkegård fik gennem de sidste 20 år en mere og mere vild og oplejet fornemmelse. Dét havde for nogle borgere en stor kvalitet; her kunne man gå på opdagelse, komme væk fra byen og fare vild i det grønne. Man kunne opdage nye steder, nye grønne nicher, få nye kig og måske finde en gravsten, man ikke havde set før. Her gik den vilde og utæmmede natur og kultur hånd i hånd, og det gav en befriende fornemmelse. En borger har beskrevet det således: "Sundby Kirkegårds sjæl ligger i ikke at vide, hvad der ligger rundt om hjørnet. Pludselig får man et langt kig, i et langt grønt rum, og øjet fanger noget. Dét mærker man eftertænksomheden. Det sætter sig i kroppen. Det stimulerer idéerne og tankerne."

Tidligere stod de mange gamle gravstedstræer og -buske tæt på Sundby Kirkegård. Her beplantning fra to urnegravsteder. Sundby Kirkegård gl. afdeling. Foto: Områdefornyelsen Sundby, februar 2021.

Under Copenhagen Light Festival 2021 stod lyskunstværket NOVA på Sundby Kirkegård. Midlerne til kunstværket kom fra Områdefornyelsen Sundbys puljer og var bevilliget af puljeudvalget, som består af lokale borgere. Værket skulle, som en midlertidig installation, vise, hvordan nye elementer kan bidrage til og understøtte Sundby Kirkegårds stemning. Værket er lavet af det britiske kunstnerpar Studio Vertigo og tiltrak mange besøgende. Foto: Områdefornyelsen Sundby, februar 2021.

Samtidig skabte det vildtvoksende grønne ikke gode rammer for ophold og udfoldelse, og den tætte og vilde bevoksning hæmmede en sund og sikker udvikling af planter og træer. I starten af 2021 var der en større beskæring på Sundby Kirkegård, der skulle sikre sådanne forhold. Det har ændret den rumlige oplevelse af Sundby Kirkegård, og det er en forandring, som ikke alle borgere har været glade for.

En udfordring bliver at finde en måde at genetablere "den vilde natur" på, som også hænger sammen med de retningslinjer, behov og vedligeholdelse, en bypark kræver.

Processen fremover

Den lokale projektudviklingsgruppe og områdefornyelsen arbejder nu videre med at løse og udfolde de potentialer og udfordringer, som er skitseret i de fire temaer. Vi vil samtidig have fokus på at beskrive, hvordan de basale byrumsfaciliteter, såsom stier, ophold, indgange m.m., kan udvikles, således at Sundby Kirkegård også i fremtiden bliver et værdifuldt rum i byen, i tråd med stedets ånd, historie, stemning og de lokale borgeres ønsker.

Sundby Kirkegård, gl. afdeling. Foto: Områdefornyelsen Sundby, 2019.

Refugium i Nordre Kapel

– et evidensbaseret grønt landskab til mennesker i sorg

Af Annette Klüver Andersen

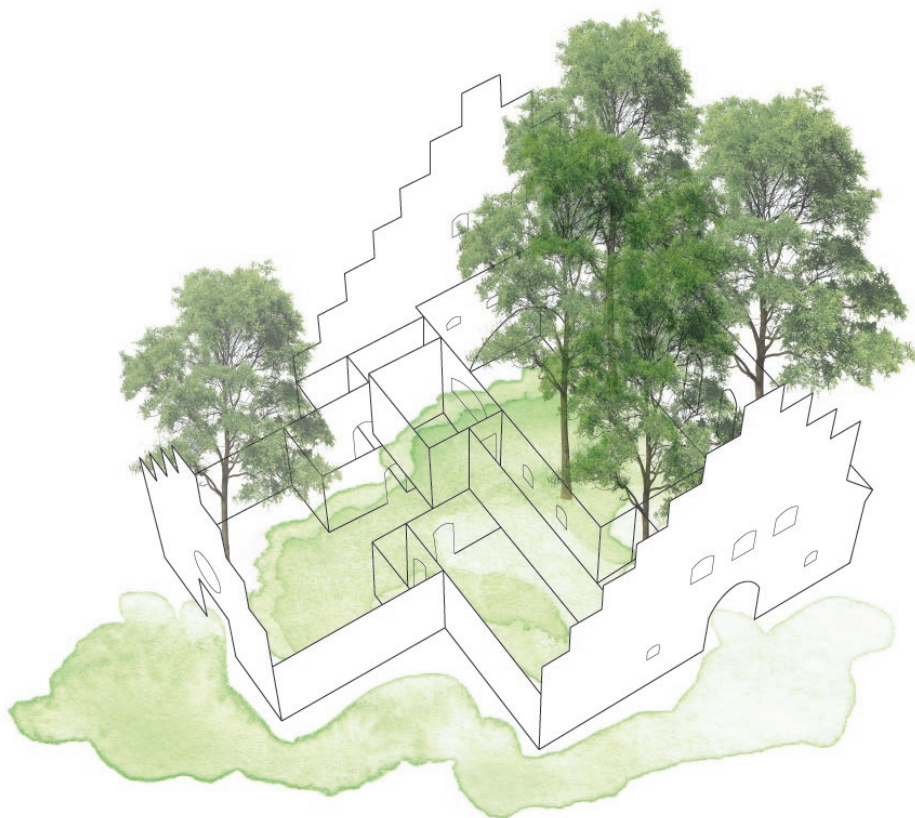
Landskabsarkitekt ved Sønderborg Kommune

Lykke Marott Bitsch

Landskabsarkitekt ved Rødovre Kommune

Koncept for Nordre Kapel,
Bispebjerg Kirkegård.

Under vores uddannelse til landskabsarkitekter har vi været nysgerrige efter at undersøge de landskaber, der udfolder sig på kirkegårde. I forbindelse med vores speciale har vi udarbejdet et forslag til et særligt område for sørgende på kirkegården.

Idé

Projektets idé er at omdanne Nordre Kapel på Bispebjerg Kirkegård til et restituerende miljø for mennesker i sorg. Forslaget bygger på evidensbaserede løsninger fra dansk og international forskning, hvilket uddybes senere i artiklen.

Visionen er at skabe et trygt, naturbaseret landskab, som kan støtte og trøste det sørgende menneske. Her kan man koncentrere sig uforstyrret om sorgen, og det restituerende miljø kan afhjælpe de udfordringer, man møder, når man har mistet. Målet er at tilstræbe, at sørgende går styrket hjem efter et kirkegårdsbesøg.

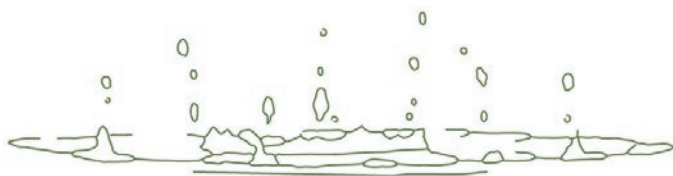
Vi foreslår, at taget løftes af bygningen, således at kapellets mure danner ramme om et sorgrum under åben himmel. Hvert rum tildeles en særlig karakter og atmosfære samt funktioner, der tager højde for de sørgendes behov. Pladsen omkring kapellet er inddraget og tilplantet for at skabe en ny kontekst, der indgår i den eksisterende kirkegårdsstruktur.

Morgen- og formiddagslys strømmer ind ad vinduesåbningerne i den tidligere kapelsal. I midten af rummet genspejles himlen i bassinet, og opholdssteder er placeret langs facaderne for at opnå størst tryghed. Kronetaget opdeler rummet og giver varierende oplevelser af lys og skygge. Fra førstesalens tidligere galleri er man blandt hjertetræernes kroner.

Forslaget til Nordre Kapel har fokus på landskabsarkitekturens sanselige og æstetiske kvaliteter. Inden for Nordre Kapels mure hersker en frodig skovstemning. Mosser breder sig som bløde tæpper mellem træerne. Bregner og urter står spredt. Klinkebelagte stier fører gennem kapellet, og man kommer tæt på mosbegrøede stammer og stubbe. Langs facaderne er det muligt at sidde ugenert og lytte til lyden af vand, der drypper ned i brønde. Omkring brøndene forstærkes lyden af vanddråber, der rammer overfladen og sender tonerne op og ud. Spejlbassinet fanger de skyer, der glider forbi oven over bygningen. Mos og bregner har fundet fæste i murens sprækker, og grønne mønstre opstår mellem det intakte murværk. Om foråret breder duften af skovmærke sig, og i den tidligere kapelsals nordlige ende sender kvædetræets blomster og frugter eksotiske dufte ud i kapellet. Oplevelserne fascinerer, og sanserne stimuleres i Refugiet i Nordre Kapel.

Vi har valgt at tilplante kapellet med oversete plantegrupper i landskabssammenhæng: mos og bregner. Ældet murværk er voksested for mosarter, og langs bygningens facader, hvor miljøet er tørt, er der ideelle betingelser for nogle af bregnearterne. Træer skaber skygge, mindsker fordampning og sørger for tilstrækkelig fugtighed til mosserne.

Ønsket er at skabe et dynamisk landskab, hvor mosarter frit bevokser og overgror sten, stammer og facader. Mos opleves mest intenst forår, efterår og vinter, hvor det viser stor frodighed og livskraft. Mens megen anden vegetation står i vintertilstand, breder mosset sig og dækker flader som et blødt grønt tæppe.

Evidensbaseret landskab til sørgende og efterladte

For at skabe et restituerende og godt sted for sørgende og efterladte på kirkegården bygger forslaget som nævnt på evidensbaserede løsninger. En bred vifte af forskningsresultater fra det sundhedsfaglige felt og forskning i sørgendes kirkegårdsbrug fra England og Danmark er inddraget. Vi har omsat disse forskningsresultater og pointer til en række retningslinjer. Disse retningslinjer repræsenterer, så vidt vides, det første sæt anvisninger til et evidensbaseret sundhedsdesign, der retter sig mod indretning af kirkegårde. Retningslinjerne¹ er essentielle pejlemærker i den evidensbaserede designmetode, idet de udtrykker koblingen mellem forsk-

De fleste har sanset mos og oplevet den intense grønne farve, taktilitet og duft – en multisensorisk oplevelse. Foto: Lykke Marott Bitsch, 2019.

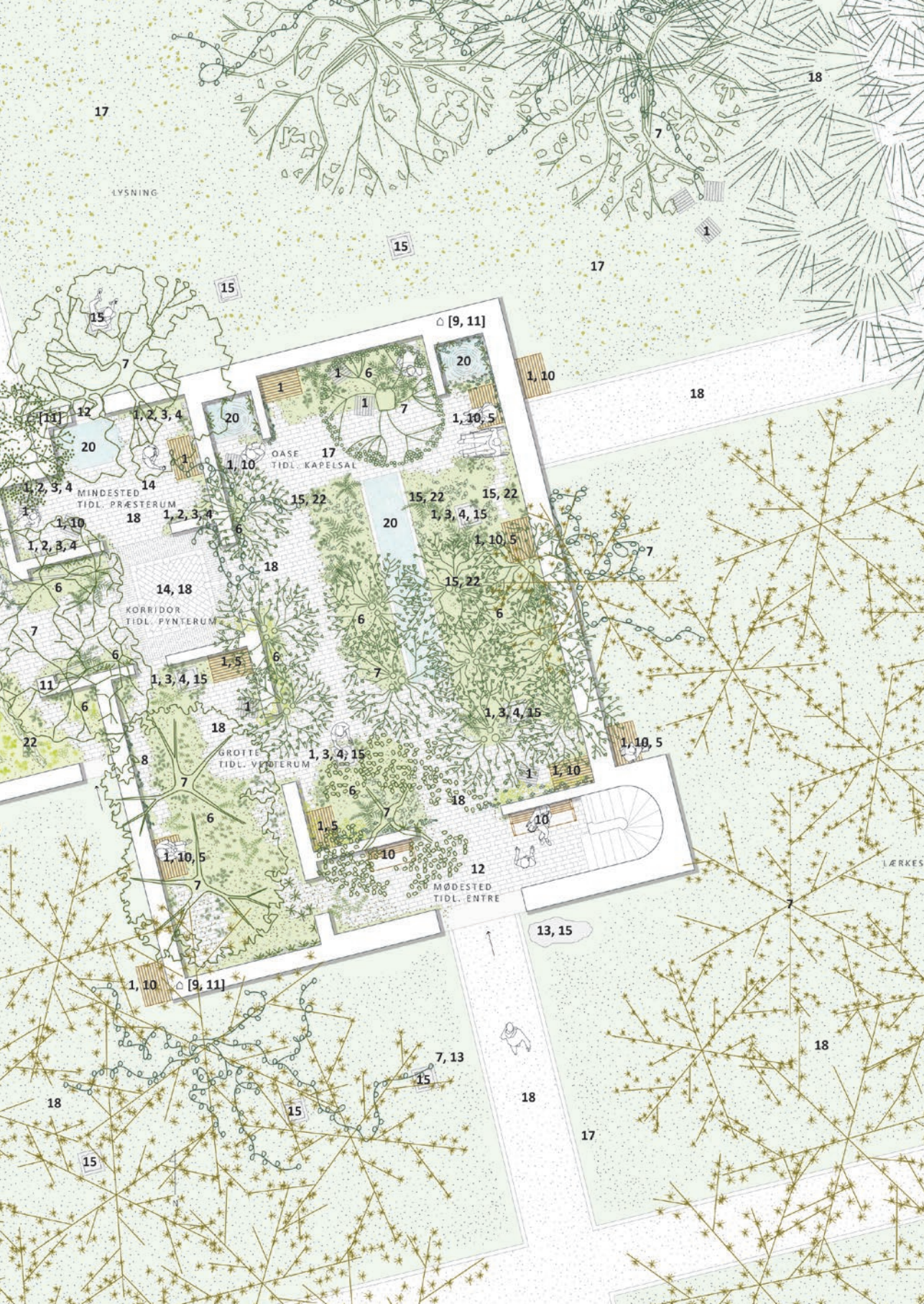
PLAN MED RETNINGSLINIER

24 EVIDENSBASEREDE RETNINGSLINIER SKABT TIL MENNESKER I SORG PÅ KIRKEGÅRDEN, INTEGRERET I ET EVIDENSBASERET FORSLAG MED FOKUS PÅ SUNDHEDSDESIGN. PROGRAMMET UDGØRES TILLIGE AF LØSNINGER PÅ PROBLEMATIKKER, SOM ER FREMKOMMET PÅ BAGGRUND AF STEDSSPECIFIKKE LANDSKABSANALYSER OG REGSTRERINGER.

1. SORG I DET OFFENTLIGE RUM
2. VELOVERVEJEDE VEDTÆGTER
3. ET STED AT PLACERE PERSONLIGE HILSENER
4. MULIGHED FOR AT GENNEMFØRE ET RITUAL
5. RO
6. INGEN BAR JORD
7. SKAB FASCINATION
8. UNDGÅ FORSTYRRELSER
9. VILD NATUR, ARTSRIGDOM, TILFLUGTSSTEDER MEN INGEN SOCIALE AKTIVITET
10. FLERE TILFLUGTSSTEDER END UDSIGTSMULIGHEDER
11. UDFORM SMÅ RUM
12. INDARBEJD UDSIGT TIL DET GRØNNE
13. UDFORM INDGANGEN TIL DET OFFENTLIGE SORGRUM MED OMHU
14. SKAB FORTROLIGHED I DESIGNET
15. ANVEND TRÆ, STEN OG MATERIALER MED EN VIS ALDER
16. SKAB EN FØLELSE AF AT VÆRE OMSLUTTET
17. INTEGRÉR LYSNINGER OG ÅBNE STEDER
18. OVERVEJ STIMATERIALETS FUNKTION OG ÆSTETIK
19. PLANT TRÆER SÅ STEDET FØLES SÆRLIGT
20. VANDELEMENTER OG DERES KANT BØR DESIGNES OMHYGGELIGT
21. OPDEL STØRRE OMRÅDER
22. TILLAD ELLER ANLÆG VILD NATUR
23. ANLÆG ARTSRIGE BEPLANTNINGER
24. INTEGRÉR TILFLUGTSTEDER

△ [9, 11] ANGÅR HELE RUMMET

17

LYSNING

18

15

17

18

15

△ [9, 11]

1, 10

15

7

1, 2, 3, 4

20

1

6

1

7

1

20

1, 10, 5

1, 2, 3, 4

1

1, 10

1, 2, 3, 4

6

7

6

11

6

22

7

6

8

7

6

1, 10, 5

7

1, 10

10

12

13, 15

1, 10

△ [9, 11]

18

15

7, 13

15

18

15

18

17

18

18

18

MINDESTED
TIDL. PRÆSTERUM

KORRIDOR
TIDL. FYNTERUM

GROTTE
TIDL. VEJERUM

OASE
TIDL. KAPELSAL

MØDESTED
TIDL. ENTRE

LÆRKES

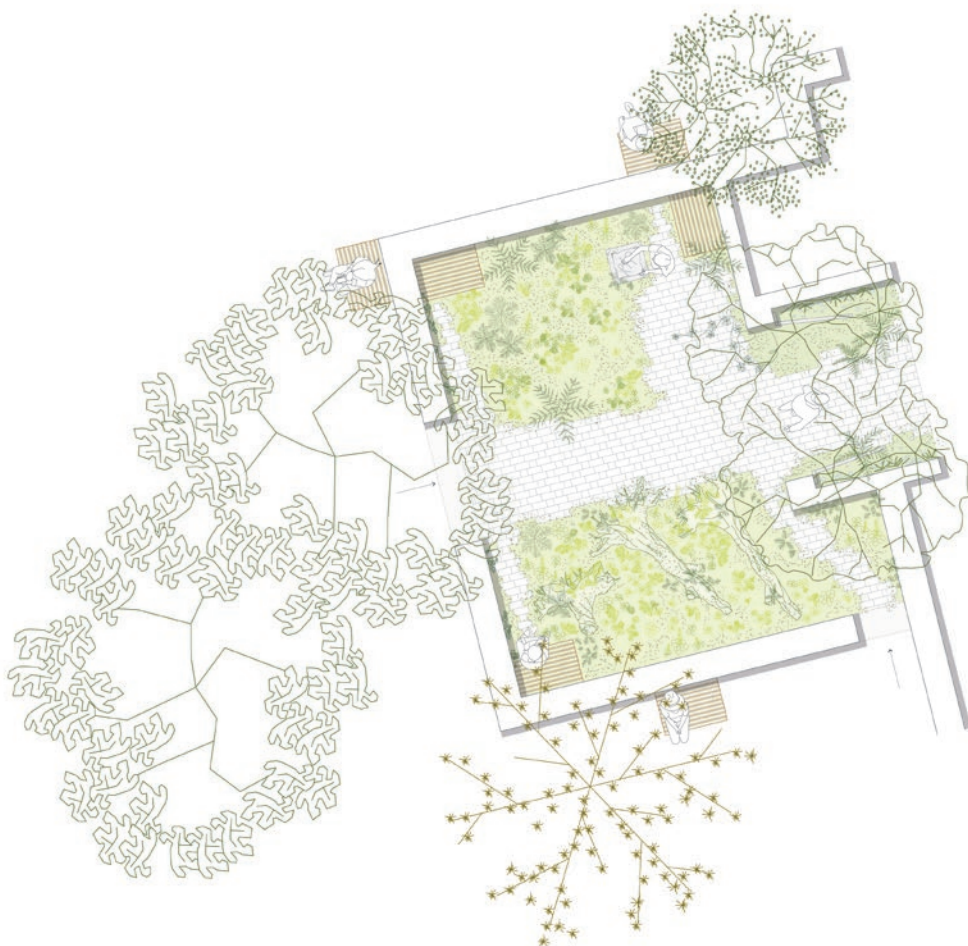
ning og landskabsarkitektur og kan anvendes til at guide designet mod målgruppens behov. Plantegningen er påført samtlige 24 retningslinjer. Flere retningslinjer optræder forskellige steder på planen og er således et udtryk for, at der er skabt flere mindre områder, som er udformet således, at behovet for at sørge og restituering tilgodeses for mere end ti grupper af sørgende i og omkring kapellet. Et udpluk af de i alt 24 foreslåede retningslinjer uddybes nedenfor.

Retningslinje I

Farverige urter og løgplanter vil blomstre fra tidlig forår til sensommeren i det tidligere ligrum. Sekundær ind- og udgang kan benyttes i al ubemærket.

Plads til individet og private følelser i det offentlige rum

Kirkegården er et sted, hvor personlige minder er samlet i et offentligt rum.² Vi betragter denne retningslinje som den mest essentielle og den vigtigste præmis for forslaget, fordi

MØSMATRIX C [TØR MUR]

MØSMATRIX B [NÆRINGSFATTIG SUR - LET SUR]

Alm. Cypressos, *Hypanis cypressiformis*
 Alm. Etagemos, *Hylocomium splendens*
 Alm. Kløvstand, *Dicranum scoparium*
 Brunfillet Stjernemos, *Mnium hornum*
 Bølget Tappemos, *Plagiothecium undulatum*
 Hulbladet Feltmos, *Pseudoscleropodium purum*
 Skov-Jomfrukapsel, *Polytrichastrum formosum*
 Ulvefod-Kransemos, *Rhytidadelphus loricus*

URTER OG LØG

Alm. Fingerbøl, *Digitalis purpurea*
 Firblad, *Paris quadrifolia*
 Hundetand, *Erythronium pagoda*
 Italiensk Tulipan, *Tulipa clusiana* 'Honky Tom'
 Krinoline Påskelilje, *Narcissus bulbocodium*
 Krokus, *Crocus cartwrightianus* 'Albus'
 Krokus, *C. kotschyanus* ssp. *kotschyanus*
 Liljekonval, *Convallaria majalis*
 Lødden Tudsellilje, *Tricyrtis hirta*
 Skovsyre, *Oxalis acetosella*
 Valmuesøster, *Meconopsis cambrica*
 Vokslilje, *Lilium henonii*

BREGNEARTER

Alm. Engelbød, *Polypodium vulgare*
 Alm. Kambræge, *Blechnum spicant*
 Alm. Mangeløv, *Dryopteris filix-mas*
 Murræle, *Asplenium ruta-muraria*
 Radeløv, *A. trichomanes*
 Sort radeløv, *A. adnatum-nigrum*

kirkegården muligvis er det eneste offentlige sted, hvor det er forventet og accepteret, at den enkeltes følelser kommer til udtryk. Den primære interessekonflikt består i, at de rekreative brugere ser kirkegården som grønt byrum, mens de sørgende har brug for et sted at håndtere private følelser i det offentlige rum.³

Inde i kapelbygningen er sørgende skærmet fra andre besøgende, der benytter kirkegården rekreativt. Kapellets facader er et vigtigt rumligt element, som sikrer stilfærdige omgivelser og trygheden for de efterladte, der har brug for at samle sig om sorgen. Særligt hensynet til uforstyrret ophold i relation til adgang er balanceret ved at tilbyde opholdssteder med forskellige grader af privathed samt ved at begrænse passage gennem kapellet. Flytbare stole i og omkring kapellet giver den enkelte mulighed for at finde det ideelle sted at opholde sig i overensstemmelse med ønsker og behov.

Retningslinje 2

Velovervejede kirkegårdsvedtægter

I forslaget ønsker vi ikke at begrænse de sørgende og efterladte i at sørge og mindes i kapellet. Forslaget sigter mod at imødekomme forskellige behov i sorgen ved at tilbyde varierende opholdssteder, plads til ritualer og til placering af personlige mindegenstande. Hvis kirkegårdens vedtægter er for begrænsende (f.eks. bestemmelser om, hvordan man må pynte et gravsted), kan det at sørge på kirkegården føles utilfredsstillende, og sørgende tvinges til at håndtere følelsen andetsteds – muligvis i hjemlige omgivelser.⁴

Retningslinje 3

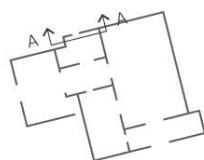
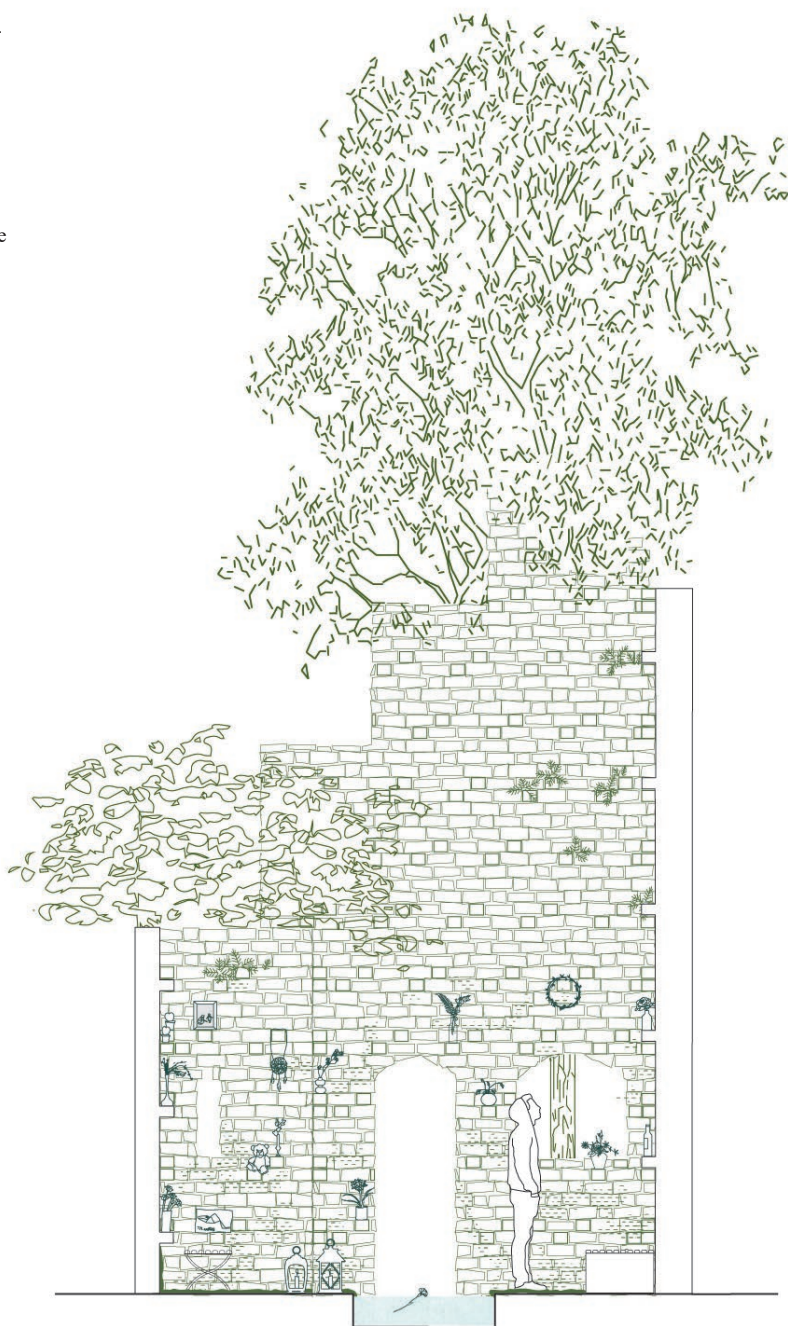
Et sted at placere personlige hilsener, mindegenstande og blomster

Forskning peger på, at gravsten og andre mindegenstande er særlig vigtige og medvirker til, at afstanden i tid og rum mellem de levende og de døde opløses.⁵ Mange efterladte finder trøst i det fortsatte bånd til deres døde⁶ ved bl.a. at placere ting på graven.⁷ Muligheden for at opretholde en relation gennem placering af mindegenstande og hilsener er afgørende, når efterladte sørger og mindes. Til formålet er der derfor i kapellet indrettet et mindested med murede fremspring, der kan anvendes til placering af personlige hilsener.

Den ene halvdel af den tidligere ventesaal er overdækket, og den anden halvdel overskygges af to elletræer, som filtrerer lyset. To vestvendte vinduer giver sammen med en ny åbning ind til den tidligere kapelsal rummet en venlig atmosfære.

Det tidligere kulrum, præsterum og bagindgang er omdannet til Mindested. Hylterne her er murede fremspring, hvor der kan placeres personlige hilsner, mindegenstande og blomster. Efterladte til askespredte er velkomne, idet bassinet som symbol på havet også kan anvendes til flydende blomster.

Retningslinje 4

Mulighed for at gennemføre et ritual

Højtider og mærkedage som jul, påske, fødselsdage og jubilæer er ofte genstand for alsidige rituelle handlinger. Ritualer i forbindelse med gravstedsbesøg er en måde, hvorpå de efterladte opretholder et bånd til den døde.⁸ Særligt det første år efter tabet guides sorgen af både kulturelle, religiøse og individuelle ritualer.⁹ Danske og engelske undersøgelser peger på vigtigheden af ritualer i forbindelse med bearbejdelse af tab, både i forhold til opretholdelse af vigtigt bånd til den døde, og fordi rituelle handlinger lindrer, trøster og opmuntrer.

Med henblik på at imødekomme de sørgendes behov for at bevare et bånd til den døde og udføre et ritual er der i kapellet placeret fem sandstensmonumenter. Ved hjælp af en forstørret pensel kan man skrive en personlig hilsen med vand på stenens overflade. Hilsenen er flygtig og forsvinder, når overfladen tørrer eller bliver våd af regn.

Et ideelt grønt sorgrum eller en kulturcafé

I disse år, hvor byerne vokser, er der opmærksomhed på at udnytte alle grønne arealer til rekreative formål. Således er kirkegårdene også kommet i spil i denne debat.¹⁰ Storbyens kirkegårde som stilfærdige offentlige sorgrum er under pres, fordi de grønne opholdssteder er eftertragtede åndehuller i rekreativ og bymæssig sammenhæng.

Nordre Kapel, Bispebjerg Kirkegård. Foto: Annette Klüver Andersen, 2020.

Aldrende individer af østrigsk fyr omkring pladsen er indarbejdet i designforslaget. Et mørkt bælte af thuja og taks er fjernet og har skabt plads til grupper af skovfyr og sortbirk som med taktile stammer og let løv bidrager til en åben skovstemning; Med ønske om at tilskynde sørgende at bruge Refugium i Nordre Kapel er der skabt visuel forbindelse til tilstødende afdelinger, afd. 7 og afd. LY ved siden af kapellet.

Også de smukke tomme kapeller er blevet eftertragtede for brugergrupper og kulturinstitutioner, der primært har interesse i kirkegårdene til rekreative og sociale formål. På kirkegårdene er der ro og grønne omgivelser. Roen og den særlige stemning står i skarp kontrast til det miljø, byrummet og byens kulturliv uden for kirkegårdsmuren kan tilbyde. I det kirkegårdenes primære brugere er efterladte og sørgende, vil det være mere nærliggende at anvende de tomme kapeller med fokus på at tilgodese deres behov for at udleve sorg og restituere.

På danske kirkegårde findes kapelbygninger, som er tomme, taget ud af funktion eller blot bruges til opbevaring. Bygninger på kirkegårde ændrer funktion og anvendelse over tid.¹¹ Vi ser et potentiale i at omdanne tomme kapelbygninger, som blot bruges til opbevaring eller er taget ud af funktion. Netop bygningskroppe kan danne rammer om et trygt miljø med fortættet natur til efterladte og sørgende; et ideelt grønt sorgrum, som kan tilføre nye aspekter til et kirkegårdsbesøg.

Litteratur

- Andersen, Annette Klüver og Lykke Marott Bitsch, "Nordre Kapel – Et evidensbaseret grønt landskab til mennesker i sorg", speciale, Københavns Universitet, København 2020.
- Fejerskov, Johan Moe, "En tur på kirkegården: Sorgrum eller rekreativt område?", Politiken, den 24. marts 2016.
- Francis, Doris, Leonie Kellaher og Georgina Neophytou, "The Secret Cemetery". Oxford, Berg 2005.
- Kjærsgaard, Anne, "Talking with a cold grey stone – The life and death of gravestones in contemporary Denmark", i S. Newby og R. Toulson (red.), *The Materiality of Mourning Cross-disciplinary Perspectives*. Routledge, London 2018, 103-120.
- Kjærsgaard, Anne og Eric Venbrux, "Grave-visiting Rituals, (Dis)continuing Bonds and Religiosity", *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies*, 32, 2016, 9-20.
- Klass, Dennis, "Grief, Consolation, and Religions: A Conceptual Framework", *Omega*, 69(1), 2014, 1-18.

Noter

1. Annette Klüver Andersen og Lykke Marott Bitsch 2020.
2. Doris Francis, Leonie Kellaher og Georgina Neophytou 2005.
3. Annette Klüver Andersen og Lykke Marott Bitsch 2020.
4. Doris Francis, Leonie Kellaher og Georgina Neophytou 2005.
5. Anne Kjærsgaard 2018.
6. Dennis Klass 2014.
7. Anne Kjærsgaard 2018.
8. Anne Kjærsgaard og Eric Venbrux 2016.
9. Doris Francis, Leonie Kellaher og Georgina Neophytou 2005.
10. Johan Moe Fejerskov 2016.
11. Annette Klüver Andersen og Lykke Marott Bitsch 2020.

Hvilke gravsten gemmer vi?

Tjekliste før rydning

Af *Stine Helweg*

Sekretær i Foreningen for Kirkegårdskultur

Foreningen for Kirkegårdskultur modtager jævnligt henvendelser fra borgere, som er frustrerede over, at gravminder, som borgeren mener har værdi, fjernes fra den lokale kirkegård i forbindelse med hjemfald.

Foreningen har som konsekvens heraf opstillet denne *Tjekliste før rydning*, som vi håber kan tjene både som generelt svar på denne slags henvendelser og som inspiration til menighedsråd, der skal navigere i feltet mellem lovgivning, økonomiske rammer og lokal veneration for kirkegårdens gamle gravminder.

Gravminder, der *skal* gemmes

Er gravmindet registreret som bevaringsværdigt?

Så kan det ikke ryddes

Det er stadig kun på et mindretal af kirkegårde, at de bevaringsværdige grave er endeligt registreret ved et provstesyn, men det giver sig selv, at er et gravminde registreret bevaringsværdigt ved et provstesyn, kan det ikke fjernes fra kirkegården, medmindre det efterfølgende afregistreres.

Afregistreringer finder også sted ved et provstesyn, jf. "Vejledning om registrering af gravminder m.v." (VEJ nr. 9682 af 10/09/2014). Det er menighedsrådet, der tager initiativ til en afregistrering ved at sende forslag herom til den af Kulturministeriet udpegede sagkyndige. Den sagkyndige vurderer gravmindet og returnerer forslaget med påtegning om, hvorvidt det bør afregistreres. Forslaget sendes til provsten, og eventuel afregistrering sker ved næstkommende provstesyn. Først herefter kan gravmindet fjernes.

Ligesom et registreret gravminde ikke må fjernes fra kirkegården, må gravminder, der af et lokalmuseums sagkyndige er udpeget som bevaringsværdige, heller ikke fjernes, førend det ved et provstesyn evt. er besluttet *ikke* at registrere gravmindet.

Er gravmindets eventuelle bevaringsværdighed ikke blevet vurderet? Så kan det ikke ryddes

Menighedsrådet skal altid have forholdt sig til et gravmindes eventuelle bevaringsværdighed, inden det kan kasseres.

Hvis menighedsrådet efter en konkret vurdering og evt. med bistand fra provstesynet udleder, at et gravminde ikke lever op til de i vejledningen fastlagte bevaringskriterier, kan det kasseres.

Hvis menighedsrådet mener, at gravmindet lever op til de i vejledningen fastlagte kriterier for, hvornår gravminder kan erklæres bevaringsværdige, skal det udarbejde forslag til registrering og sende det til den af Kulturministeriet udpegede sagkyndige. Den sagkyndige skal så vurdere gravmindet og returnere forslaget med en påtegning om, hvorvidt gravmindet bør registreres. Herefter fremsender menighedsrådet forslaget til provsten.

Den egentlige beslutning om registrering finder sted ved provstesynet.

Hvis det ved provstesynet besluttet ikke at registrere gravmindet, er det ikke bevaringsværdigt, og det kan kasseres.

Er gravmindet med sikkerhed ikke bevaringsværdigt?

Så overvej følgende, før I kasserer det

Det er i Danmark en del af den almindelige kirkegårdsdrift at kassere sten fra hjemfaldne grave, og der er gode grunde til, at det forholder sig sådan. Men der kan også være tilfælde, hvor et menighedsråd kan ønske at bevare en gravsten på kirkegården, selv om den ikke er bevaringsværdig. Der vil i de tilfælde typisk være argumenter både for og imod, og derfor må beslutningen bero på en konkret vurdering og afvejning.

Gravminder, der *kan gemmes* – argumenter for at gøre det

Forhold, der kan **tale for** at gemme på sten, der ikke er bevaringsværdige:

- **Gravstenen står i et gravsted, der er med til at opretholde en historisk eller bevaringsværdig struktur på kirkegården**

Mange steder skaber rydninger blot mere tomhed på kirkegårde, der bliver mere og mere irrelevante og triste at komme på. Her kan det være en god idé at fare med mere lempe i sin kassationspolitik.

I andre tilfælde kan udgangspunktet være det modsatte: at man på kirkegården har en bevaringsværdig struktur, hvis opretholdelse gravstenen kan understøtte. På Københavns Assistens Kirkegård er der f.eks. nogle ikke-bevaringsværdige sten, som gemmes, fordi de er med til at trække linjerne i et historisk stisystem på den ældste del af kirkegården skarper op. På Gylling Kirkegård har menighedsrådet udtaget en gravsten, bl.a. fordi den "giver kirkegården karakter der hvor den er placeret".¹

Tavler i et gravsted på Københavns Assistens Kirkegårds allerældste del. Gravstedet (nr. 15 på kortet, markeret med rød ring) ligger på et hjørne og er på den måde med til at trække de gamle stisystemer, som stadig kan anes på afdelingen, klarere op. Foto og kort: Københavns Kirkegårde.

Også beplantningen på et gravsted, eller samspillet mellem gravminde og beplantning, kan have et så tidstypisk og karakterfuldt udtryk, at hele gravstedet bør bevares.

- **Gravstenen anvendes i kirkegårdens formidlingsarbejde**

Nogle gravsten kan takket være udformning eller inskription spille en rolle i det formidlingsarbejde, kirken eller kirkegården udfører. Det kan f.eks. være en tidsty-

pisk gravsten med salmevers, som bruges i konfirmand-undervisningen, fordi den fint vidner om fortidens smag og fromhed, men som ikke kan registreres ved provstesyndet, fordi et tilsvarende gravminde allerede findes på en anden kirkegård i provstiet. Her kan det give god mening at lade stenen stå alligevel. Ingen mennesker oplever noget på provsti-niveau; vi oplever et konkret kirkegårdsmiljø, der gerne skulle have noget at byde på.

- **Gravstenen har betydning for lokalsamfundet og/eller kirkegårdsbrugernes oplevelse af at komme på kirkegården**

At understøtte de levendes minder om de døde er én af kirkegårdens fornemmeste opgaver. Vi ved, at mange kirkegårdsbrugere "tager en runde" i forbindelse med et gravstedsbesøg blandt andre afdøde, man har kendt, og at dette er med til at gøre besøget på kirkegården til en god oplevelse.

Gravstens lokalhistoriske betydning har tidligere været et kriterium for bevaringsværdighed, men er det ikke længere – formentlig, fordi for meget blev gemt på den konto. Men det perspektiv på kirkegården, som kriteriet anlægger, er fortsat validt. En kirkegård kan, bl.a. takket være gravstenene, forankre mennesker i et steds historie. Det kan et menighedsråd godt vælge at understøtte.

Det levende og det døde i smuk forening. Træstammer i lapidariet på Durup Kirkegård. Foto: Jens Dejgaard Jensen, 2021.

En tematisk organisering af lapidarer, hvad enten det er form, materialer eller indskrifter, der udgør temaet, er ikke ualmindelig. Andre steder på Durup Kirtegård findes samlinger af professioner, hvoraf størstedelen er indstillet til registrering, men hvor også nogle sten er udtaget af menighedsrådet alene. Foto: Jens Dejgaard Jensen, 2021.

Som et bemærkelsesværdigt eksempel på en lokalhistorisk tilgang kan Durup Kirke fremhæves. Her stod man for nogle år siden med den store opgave at skulle rydde op og sortere i en meget stor samling gamle gravsten, der helt rutinemæssigt var stillet i lapidarium gennem årtier. Det nu tidligere menighedsråd fik da den glimrende idé at samle en gruppe sognebørn med både stor anciennitet og lokalhistorisk kendskab og ved deres hjælp få udfoldet historierne om hver enkelt sten. Arbejdet pågår stadig – en gruppe på 8-14 personer mødes med jævne mellemrum og udfolder erindringer og viden om dem, der er nævnt på stenene. Erindringerne skrives ned og er sammen med fotografier af stenene offentligt tilgængelige via kirken. Men de får altså også betydning for vurderingen af, om en sten efterfølgende skal indstilles til officiel bevaring, bevares af menighedsrådet – eller knuses, så kun et fotografi og det nedskrevne bevares.

Gravminder, der *kan gemmes* – årsager til ikke at gøre det

Forhold, der kan **tale imod** at gemme på sten, der ikke er bevaringsværdige:

- **De pårørende forventer, at stenen bortskaffes, når gravstedet hjemfalder**
Gravstenen tilhører de pårørende, og selv om de vælger at lade den stå på kirtegården ved hjemfald, kan de

meget vel have et ønske og en forventning om, at kirkegården så bortskaffer stenen.

Nogle kirkegårde håndterer dette ved i vedtægt og eventuelt gravstedsbrev at forbeholde sig ret til at overtage gravstenen f.eks. én måned efter hjemfald – evt. til genbrug. Alternativt bør menighedsrådet sikre sig ejerens accept, før en ikke-bevaringsværdig sten bibeholdes eller på anden måde genanvendes på kirkegården.

- **Betalende kunder skal ikke demotiveres**

At gravsten, der ikke er bevaringsværdige, bibeholdes på kirkegården, kan – måske særligt, hvis de forbliver på gravstedet – godt have en demotiverende virkning på betalende kunder: Hvorfor betale for en ydelse, som man tilsyneladende kan få gratis?

Mange steder løser man dette dilemma ved at placere gravstenen i et lapidarium, men det er til gengæld æstetisk set ofte en dårlig løsning. En mellemvej kan være at samle mindre grupper af gravsten i ledige gravsteder.

På Filskov Kirkegård er kriterierne for bevaring gengivet på skilte ved gravminderne i lapidariet. At give kirkegårdens brugere indsigt i bevæggrundene for, at gravminder gemmes, er en god idé, da det udbreder kendskabet til og forståelsen af, hvad det er for kulturværdier, kirkegårdene rummer. Foto: Mette Fauerskov, 2019.

- **De kirkelige ligningsmidler er begrænsede**
Menighedsråd og kirkegårdsbestyrelser har en pligt til at forvalte de kirkelige ligningsmidler på en ansvarlig måde, og det er et faktum, at der ikke følger ligningsmidler med gravminder, som ikke officielt er erklæret bevaringsværdige. Omvendt gælder lovens krav om, at registrerede gravminder skal vedligeholdes og være omfattet af kirkegårdens plejeplan, jo ikke. Der vil dog som regel være udgifter til gravmindet alligevel; i hvert fald vil det være menighedsrådets pligt at sørge for, at det står sikkert og ikke er til fare for hverken kirkegårdens besøgende eller medarbejdere.

Det er Foreningen for Kirkegårdskulturs opfattelse, at kirkegårdene og gravminderne bør kunne spille en rolle i det kirkelige arbejde, og at der som sådan ikke er noget galt med at bruge penge på dette område. Men menighedsrådet skal kunne stå inde for sine beslutninger, også på dette punkt.

- **Der mangler plads på kirkegården**
Dette er et ønskescenarie, som meget få kirkegårde vil kunne genkende sig selv i, men det er klart, at er en kirkegård fyldt op, så kan hjemfaldne grave og sten, der ikke er bevaringsværdige, ikke optage pladsen. Er der på en fyldt kirkegård alligevel sten, som man kvier sig ved

I Vester Vedsted har menighedsrådet genanvendt gamle granitgravminder af forskellig størrelse og farver som en overordentlig smuk belægning foran kirkedøren. På rampen, som er lavet efterfølgende, er der anvendt spidshuggede, gamle sten med mindre farvevariation. Foto: Mette Fauerskov, 2020.

at kassere, må man være kreativ. På nogle kirkegårde (også på kirkegårde, der ikke mangler plads) har man f.eks. fået smukke belægnings ud af gamle gravsten. Og indskriften kunne man måske godt bevare – i hvert fald kender vi jo inde i kirkerne godt til at traske rundt på gamle inskriptioner.

Afslutningsvist skal det bemærkes, at nogle menighedsråd har arbejdet med at opstille lokale kriterier for, hvornår og hvordan man vil gemme på en ikke-registreret gravsten. Foreningen for Kirkegårds-kultur bakker op om dette. Uanset hvad den lokale holdning er, er det sundt, at den er offentligt kendt, så dens konsekvenser for såvel kirkegårds-miljø som for kirkens økonomi kan gøres til genstand for diskussion. Forhåbentlig kan en politik for området også bidrage til at få bilagt nogle af de stridigheder, som uvægerligt opstår på dette felt, på en hensigtsmæssig måde.

Bestyrelsen for Foreningen for Kirkegårds-kultur planlægger at udgive retningslinjerne i denne artikel som en selvstændig publikation, der kan distribueres til menighedsråd m.v. Hvis du kender til gode eksempler på lokale løsninger på problemstillingen omkring bevaring og rydning, vil bestyrelsen meget gerne høre fra dig. Skriv til os på post@kirkegaardskultur.dk.

Noter

1. Asger Christensens sten | Ørting-Falling Kirker (fjordpastoratet.dk).

Et gravminde, som menighedsrådet i Gylling Sogn har valgt at bevare, selv om det ikke officielt er erklæret bevaringsværdigt. På Gylling Kirkegård er både de officielt bevaringsværdige og de menighedsrådsudpegede gravminder udstyret med QR-koder, der linker til fyldige beskrivelser på pastoratets hjemmeside. Foto: Mette Fauerskov, 2021.

Et gravminde bliver til

Jørn Larsens arbejde med et gravminde over Johannes Jensen på Gjellerup Kirkegård

Af Leif Arffmann

Fhv. provst, Vejle Provsti

Nogle af kirkegårdens gravminder formår at være af værdi både for de nærmeste og for alle andre, der færdes på kirkegården. Mange af disse er skabt af kunstnere, og vi kan glæde os over resultatet, men hvordan er de egentlig blevet til? Denne artikel beskriver processen bag skabelsen af kunstner Jørn Larsens gravminde over fabrikant Johannes Jensen på Gjellerup Kirkegård tæt på Herning. Baseret på samtaler med Helle Mau Jensen samt Jørn Larsens efterladte papirer giver artiklen indblik i værkets tilblivelse, både når det gælder kunstnerens tanker bag værket, samarbejdet med familien og de praktiske udfordringer ved dets udførelse.

Hovedpersoner og forbindelser

Kunstneren Jørn Larsen (1926-2004) havde en ganske særlig stil, som vil være de fleste bekendt fra udsmykningen af Jelling Kirke i år 2000. Der er tale om et geometrisk formsprog, strenge linjer uden farver, således som Hans Edvard Nørregård-Nielsen har udtrykt det: "I 1962 besluttede han sig til som princip at forsage de farver, der ligger uden for udstrækningen fra sort til hvidt".¹ Jørn Larsens arbejder kan betragtes som kunstnerens kamp med grundformerne, og det er der noget grundlæggende ved. Hans Edvard Nørregård-Nielsen udtrykker det sådan her:

"Alskens og alverden har sat hinanden stævne i Larsens hoved, referencerne slår smut i munden på ham, og der er i alt tale om den enestående selvlørdhed, som ikke er ualmindelig blandt kunstnere. Når Larsen iført sit skødeskind går til angreb på papiret, står han i direkte forbindelse med hele det gamle håndværk. Der

Jørn Larsens gravminde over Johannes Jensen, udstillet på Charlottenborg januar 1999.
Privat foto, udlånt af Helle Mau Jensen.

er rester af gammeldags almuekultur og en dyb blufærdighed i ham, men det er blandet med noget personligt forfinet, der udgør en anden slags baggrund for hans kunst.”²

Det er en proces, som kan følges i mange af Jørn Larsens værker, også når der er tale om gravminder.

Det er imidlertid ganske begrænset, i hvor høj grad Jørn Larsen har udarbejdet gravminder. Efter min bedste overbevisning drejer det sig om fem: gravmindet over svigerforældrene på Mølholm Kirkegård, som ikke eksisterer længere, gravmindet over Aksel Damgaard Jensen på Viborg Kirkegård,³ gravmindet over Bent Marxen på Middelfart Kirkegård, gravmindet på Assistens Kirkegård i København, hvor Jørn Larsen selv hviler sammen med sin søn, og gravmindet på Gjellerup Kirkegård over Johannes Jensen.

Fabrikanten Johannes Jensen (1925-2007) grundlagde i 1953 sin tæppefabrik, der senere fik navnet Dansk Wilton og stadig er i familiens eje. Han var også medstifter og -ejer af benzinselskabet Uno-X. Johannes Jensen var som gammel Askov-elev et højskolemenneske, og som sådan var han et menneske med et vågent blik for tidens strømninger, ja Grundtvigs ord kunne sammenfatte hans syn på omverdenen: ”med øjet, som det skabtes, himmelvendt, lysvågent for alt skønt og stort herved”. Det er således ikke mærkeligt, at han også interesserede sig for kunst, og forbindelsen til Jørn Larsen kom til at efterlade sig tydelige udtryk, ikke alene i familiens private kunstsamling, men også således at vi andre, som kirkegårdsvandrere, bliver draget ind i den sammenhæng.

Forbindelsen mellem Jørn Larsen og Johannes Jensen opstod formentlig i forlængelse af Larsens ophold i Herning i begyndelsen af 1960’erne, hvor han sammen med andre kunstnere efter invitation fra fabrikant Aage Damgaard boede på Herning Højskole. Hans Edvard Nørregård-Nielsen beretter om årene omkring 1960: ”Det var, medens den danske kunstnersammenslutning ’Linien’ med Richard Mortensen som sin frontfigur optrådte som både sig selv og en opposition til COBRA. Jørn Larsen var et selvskrevet medlem, hans værker fra perioden rummer både en dialog med den legendariske ’Morten’ og jævnaldrende venner som Paul Gadegaard og italieneren Piero Manzoni, der begge hørte til i kredsen omkring Aage Damgaard som Herning-mæcen.”⁴ Helle Mau

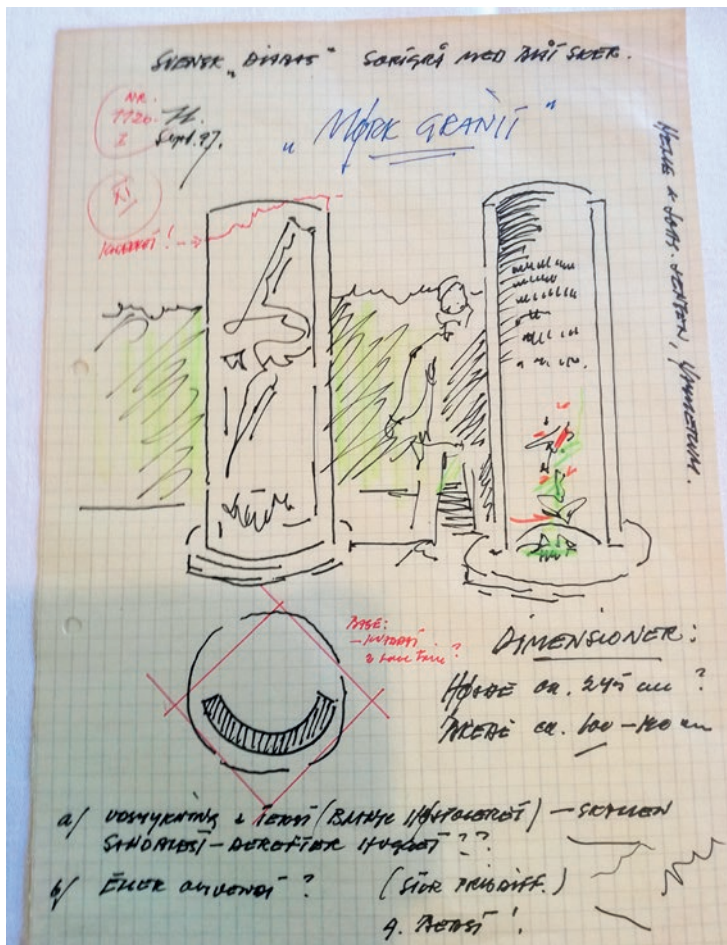
Jensen fortæller da også, at familiens forbindelse til Jørn Larsen blev etableret, da kunstneren Paul Gadegaard (1920-92) var en fælles bekendt.

Flere år senere, i 1997, udsmykkede Jørn Larsen biblioteket i Ikast med et gavl-kunstværk i hvid Carrera-marmor og Blue Bahia-granit. Da dette kunstværk blev præsenteret, var Helle Mau Jensen og Johannes Jensen til stede. Jørn Larsen takker i et brev af 1. november 1997 "for jeres gæstfrihed, efter afsløringen af mit billede i Ikast".⁵ Jørn Larsen kom altså i familien Jensens hjem, og faktisk var planlægningen af det kommende gravminde allerede gået i gang på dette tidspunkt. Det er i høj grad Johannes Jensens hustru, Helle Mau Jensen, der har gjort sig tanker om, hvorledes et gravminde kunne formes, idet hun gør gældende, at en kirkegård gerne må indeholde udtryksfulde gravminder til glæde for de efterladte og for dem, der færdes på kirkegården.

Højden på gravmindet

I løbet af 1997 mødtes Helle Mau Jensen og Johannes Jensen flere gange med Jørn Larsen for at drøfte mulighederne for at etablere et større gravminde på Gjellerup Kirkegård. Der er to forhold, der her skal bemærkes. Det ene er, at gravmindet skal opstilles, før nogle af de pågældende er afgang ved døden. Det andet er, at gravmindet skal være højt, endog meget højt. Det første forhold forudsætter, at dette er i overensstemmelse med stedets skik. Det sidste forhold fordrer en dispensation fra kirkegårdsvedtægten, dersom denne indeholder begrænsninger vedrørende gravminders højde, og det lykkes efter en tid at opnå denne. Gravmindets højde er endvidere for kunstneren en ganske særlig inspiration. Han skriver således til Helle og Johannes Jensen den 1. november 1997: "Med hensyn til mindestenen, på den af jer anviste plads på Gjellerup kirkegård, har jeg selvfølgelig gjort mig mange tanker. Helles ønske om 'en høj ting' er sgu en udfordring!" Det er dog en udfordring, som Jørn Larsen allerede fra starten af processen har forholdt sig til. I nogle af de allerførste notater og skitser fra september 1997 angiver han højden til at være ca. 245 cm.

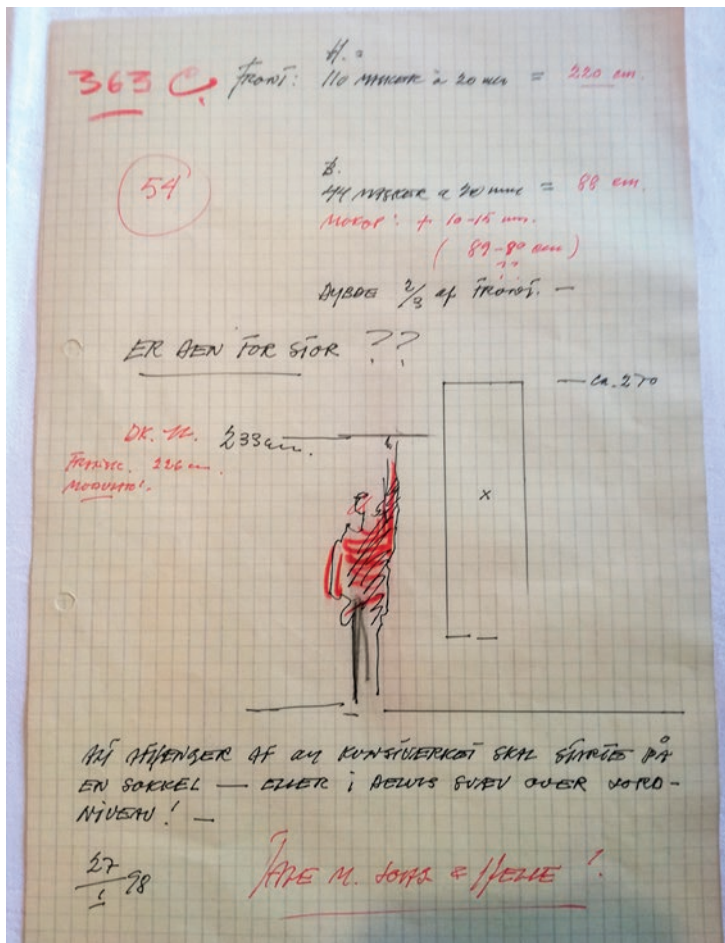
Den usædvanlige højde er således ønsket fra familiens side, men det spiller utvivlsomt en rolle, at monumentets højde kan ses i forhold til et menneskes højde. Det skal forstås således, at Jørn Larsen i en skitse af 18. december 1997 lader et

menneske stå ved siden af monumentet med oprakte arme og med angivelse af, at dette er inspireret af Le Corbusier. Der er tale om Le Corbusiers proportionssystem "Modulor", hvor udgangspunktet er menneskekroppen, og med anvendelse af det gyldne snit kan der herudfra skabes en arkitektonisk harmoni i det bygningsværk eller monument, der er tale om. Hos Le Corbusier er menneskets rækkeøjde 226 cm, hvorfor dette også må være højden på gravmonumentet. Med en række spørgsmålstegn funderer Jørn Larsen imidlertid over, hvorledes den af ham ønskede højde så er 233 cm.

Dette videreudvikles i et notat og en skitse af 27. januar 1998. Her viser det sig, at Le Corbusiers angivelse af højden, når et menneske står med strakt arm, er 226 cm, idet udgangspunktet er en franskmands højde. Når en dansker står på tilsvarende vis, angives højden til at være 233 cm. Men Jørn Larsen er fortsat samme dato noget i tvivl. "Er den for stor?" skriver han og fortsætter: "tale m. Johs & Helle!". Han er både her og – som vi skal se – også senere opmærksom på, at monumentets højde skal ses i sammenhæng med højden på den hæk, der omkranser gravstedet samt gravstedets størrelse.

Hvordan skal gravmindet se ud?

Jørn Larsen er også på andre måder stærkt optaget af, hvordan værket spiller sammen med omgivelserne. I brevet af 1. november 1997 fortsætter Jørn Larsen med at redegøre for sine tanker vedrørende gravmindet, bl.a. set i forhold til den romanske Gjellerup Kirke:

"For ligesom at få hul på sagen, sender jeg nogle småskitser, der måske kan blive udgangspunkt for et eller andet – der er selvfølgelig mange andre løsninger – disse skitser har et cirkelslag som grundplan, med tanke på den Romanske Byggestil 'rundbuestilen' fordi jeg gerne vil have en eller flere referencer til den gamle kirke. Som I ser, forestiller jeg mig et cylinder-udsnit rejst på højkant."

Jørn Larsen fortsætter med at beskrive sine overvejelser: "Jeg forestiller mig arbejdet udført i granit. Sort svensk diabas, afrikansk nero-absoluto eller en anden mørk granitart. Dele af objektet må være højpoleret, så det spejler sine omgivelser – smukkeste af hensyn til den romanske kirke – ville være om objektets tekst og udsmykning stod højpoleret, medens hele stenens korpus stod tilhugget i granittens naturlige farve. Sagt tydeligere: – jeg frygter – (kan ikke li) – det latinske, og søger det nordiske! Altså stedet kræver ikke en raffineret kunstnerisk sag, der skiller sig ud! – men en markering af nordisk ånd i et nutidigt sprog – og det er sgu svært for mig at forene år 1200 og år 2000 –. Som det fremgår af skitserne, som stedvis er målsat, må I tage dette med forbehold, men cylinderudsnittets højde er nok: 233-239 cm. skallens tykkelse 15 cm. Del af Ø. 81-90 cm. Stenudsmykningen på frontsiden bliver noget strømmende-stigende 'geometrisk ild'???"

Ved årsskiftet 1997/98 udarbejder Jørn Larsen to store tegninger (på ark 300 x 300 cm) af gravmindet og overvejer at få disse udstillet på Grønningen i januar 1998. Det sker også, men først et år senere, i januar 1999.

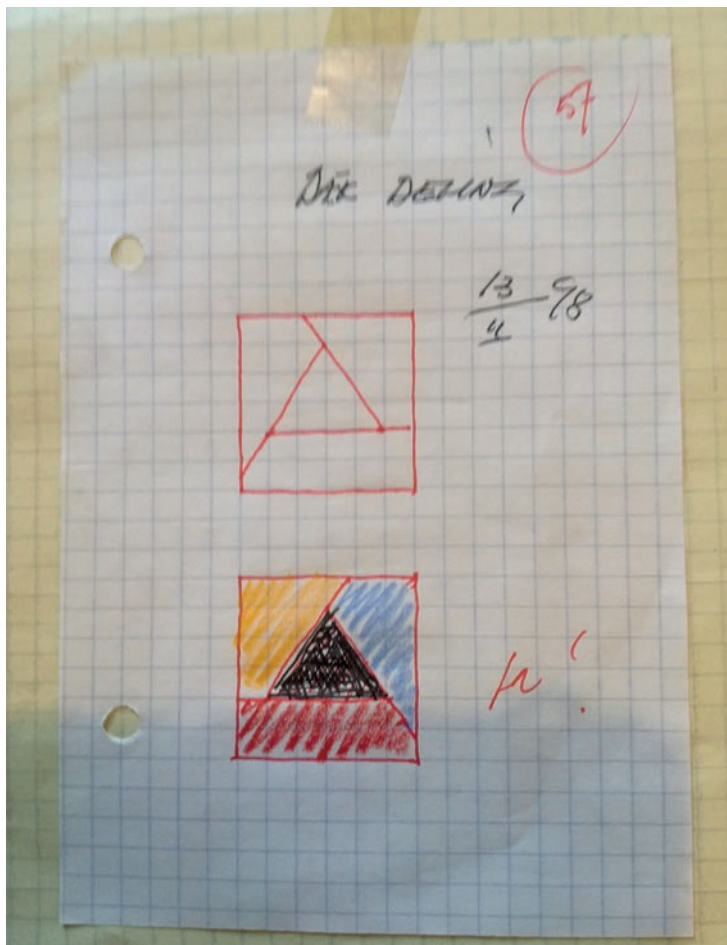
Gravmindet ændrer skikkelse

I januar 1998 begynder Jørn Larsens skitser til gravmindet at indeholde andre former end cirkelslaget. Indtil nu er skitserne og notaterne nummereret med romertal, men fra den 19. januar 1998 sker nummereringen med arabertal. Det er dog ikke den eneste forskel. I en skitse fra denne dato optræder der alternativer til "halvcirklen", nemlig en figur, hvis front er rektangulær, men hvis form derudover er trekantet, ja en skitse tilføjer endvidere en "pyramidetop" på det rektangulære gravminde.

Trekanten er en velkendt figur, også som gravminde. Dertil kommer, at trekanten i den kristne ikonografi peger på treenheden, ligesom trekanten ofte kan ses som et symbol på det guddommelige, i nogle tilfælde med det altseende øje midt i trekanten.

At trekanten nu er bragt spil, medfører en række nye skitser, ikke mindst af, hvorledes trekanten fremtræder i monumentets sokkel. Kunstneren lader i en skitse af 13. februar 1998 trekanten være en del af en firkant i en såkaldt "dæk-delning", dvs. at man må forestille sig, at soklen eller foden i de dele,

der ikke er trekanten, kan skubbes ud efter behov, f.eks. når der skal skrives tekst på. Det er dette spor, der nu arbejdes videre ad. Helle Mau Jensen skriver da også den 5. marts i et brev til Jørn Larsen: "Tusind tak for sidst, jeg er glad for trekanten..."

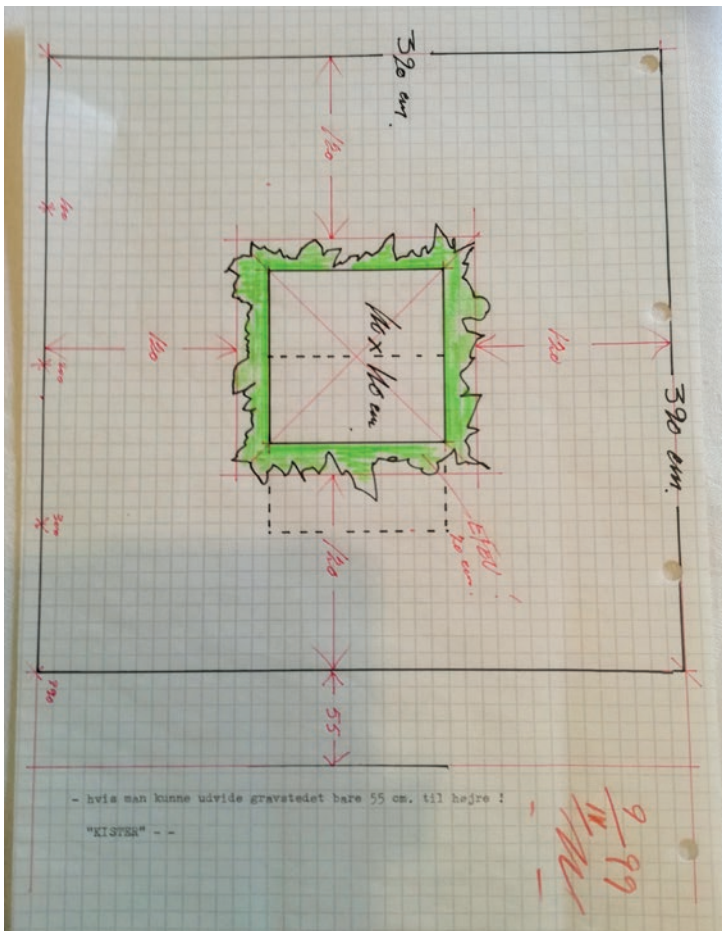
Gravstedets og gravmindets mål

I de følgende måneder arbejder Jørn Larsen med de detaljerede mål på gravmindet, soklen, mellemstykket, det fundament, der skal støbes på gravstedet samt gravstedets størrelse. Der arbejdes også med en prisfastsættelse i samarbejde med stenhuggeren. Arbejdet går imidlertid lidt i stå i andet kvartal 1998, da Johannes Jensen ikke finder, at skitserne og prisfastsættelsen helt svarer til det, han havde forestillet sig.

Han ændrer imidlertid opfattelse, og Jørn Larsen får i januar 1999 udstillet de store tegninger på Grønningens udstilling på Charlottenborg. Ny Carlsbergfondet køber disse og skænker dem til Heart, Herning Museum of Contemporary Art.

Tegningerne vækker begejstring hos Helle Mau Jensen, der, efter at have set tegningerne udstillede, den 6. marts 1999 skriver til Jørn Larsen: "Jeg var så glad, da jeg rejste hjem den lørdag, efter åbningen, at jeg begyndte at skrive til dig i toget, men blev ikke færdig. Jeg syntes, vi har fået lige netop det, jeg ønskede, og som jeg ikke rigtig kunne fortælle dig."

Der er fortsat tale om et meget højt monument, der skal tilpasses gravstedets mål på 390 x 390 cm. Monumentets sokkel skal måle 110 x 110, og det skal omkranses af en efeubeplantning på 20 x 20 cm, således som det fremgår af skitser af 9. april 1999.

Når der er tale om mål, skal tingene jo passe sammen. Det gælder også for det underlag, der på gravstedet skal "modtage" det store gravminde. Derfor skriver Jørn Larsen til Helle og Johannes Jensen den 30. marts 1999:

"Jeg kan forstå at Johannes – pr. telefon – har talt med min stenhugger Palle Tveen Poulsen, og aftalt at jeres entreprenør udfører fundamentering og underlaget for opstillingen af mindestenen – hvad vi jo på forhånd havde aftalt!

Det er imidlertid meget vigtigt, at dette fundament er placeret præcist på gravstedet – at der under jorden liggende piloterede dæk, har samme mål som mindestenens sokkel – da det er meningen, at der skal kunne beplantes tæt op til denne, (Efeu eller andet stedsegrønt) – ligeledes og ikke mindst, at 'overfladen af det støbte dæk har den rette højde, som er afhængig af, om man vælger fliser omkring mindestenen, eller som vi også har drøftet 'ærtesten'?

Jeg er ret krakilsk med hensyn til disse ting! – fordi de har indflydelse på det kunstneriske udtryk. Det drejer sig ikke kun om selve kunstværkets proportionering, men også om bl.a. højdeniveau i forhold til de givne omgivelser. Mindestenen skal rejse sig – selv om den står på jorden – – ikke hænge med røven!

Dvs. – inden vi går i gang, vil jeg have et personligt møde med den mand, der skal dirigere pilotering og støbearbejde på Gjellerup kirkegård, helst inden midten af april d.Å., hvor entreprenør og evt. kirkegårdsgartner deltager i drøftelse af, hvad der skal foretages."

Denne proces ser ud til at være foregået uden større problemer. Kort efter melder problemerne sig imidlertid.

Drama

I mellemtiden har Jørn Larsen gennem stenhuggerfirmaet ENC Natursten bestilt stenen i Italien, poleret sort granit af typen Nero assoluto. Men et besøg i Jyderup hos Danstein den 17. maj 1999 tegner ikke godt for den videre proces. Jørn Larsen skriver i notat af samme dag: "Stenen ad h til – blak-

ket – dårligt poleret! – Helt forfra her i DK med ny polering!
– Satans italienerer!!! Palle P vred! – jeg mere ked af det – Igen
ventetid og nerver ”.

Dette udfoldes et par måneder senere i et brev til Helle og
Johannes Jensen:

”14. juli 1999

Kære Helle og Johannes Jensen

Jeg skriver til jer, fordi uventede omstændigheder
vedr. mindestenen er indtruffet. For mere end to
måneder siden besigtigede jeg den højpolerede sag
sammen med min danske leverandør Palle Poulsen
ENC. Vi var begge meget tilfredse med både udførelse
og stenkvalitet. Da mindstenens mål divergerede en
smule – men nok – lod jeg en serie nye elektroniske
tegninger udføre, som skulle passe til mål af frontens
udsmykning. Sammen med Palle Poulsen drog jeg
afsted til specialisterne i Jyderup, der skulle udføre det
vanskelige arbejde med overførsel fra tegning til granit.
På det tidspunkt havde stenen stået udendørs i 3-4
uger – og til vores store forundring var den ”blakket”!

Årsagen antageligt, at italienerne har sminket stenen,
fordi den ikke har været slebet dybt nok før pole-
ring???

Jeg kasserede på stedet! – og vi aftalte, at en gros-sten-
firmaet Danstein skulle slibe og polere stenen om. For
ti dage siden får jeg så besked om, at man ikke tør bin-
de an med sagen – risiko når den tunge sag skal ven-
des og drejes for at kunne slibes og ompoleres osv. – –

Mindestenen er d.d. ankommet til Italien, og aftalen
er, at den skal være slebet og poleret om inden itali-
enernes sommerferie 1. august. Palle Poulsen vil bese
resultatet ultimo juli, og er det ikke tilfredsstillende,
har det italienske stenhuggerfirma accepteret at frem-
stille et helt nyt eksemplar. Såfremt den nuværende
sten efter ny bearbejdning er i orden, har jeg forlangt,
at den placeres udenfor i Italien i en måned – jeg vil
vide, hvordan den reagerer! Dvs. at man med held kan
forvente opstilling af mindsten i september d.å.

Det er selvfølgelig med stor beklagelse at måtte meddele jer dette, og så bede jer om tålmod – med kunst skal man sgu altid vente det uventede! – og uanset hvor præcis man prøver at være – på alle punkter! – så er det næsten altid et drama inden den endelige landing...”

Afslutning

Den af Jørn Larsen i brevet angivne proces bliver til virkelighed, og stenen bliver sat op på Gjellerup Kirkegård i vinteren 1999/2000.

Gravmindet fremtræder som et særdeles smukt og velproportioneret monument. Jørn Larsens ord om decorationen som noget ”strømmende-stigende ’geometrisk ild’” træder tydeligt frem. I kampen med grundformerne kan det anes, at det knækkede har sin plads, hvad enten dette er den knækkede søjle eller det afhuggede træ. Men de forsøg på at forkorte forløbet ser på gravmindet ikke ud til at lykkes. Den strømmende-stigende ild fortsætter. Og det er der megen kristen forkyndelse i.

Gravmindet.
Fotos: Leif Arffmann.

Johannes Jensen afdør ved døden den 22. september 2007. Den 28. november 2013 mister Helle Mau Jensen også en datter, Anne Mette, der også hviler i gravstedet.

Det er værd at aflægge Gjellerup Kirkegård et besøg. Den besøgende får et stærkt indtryk af det høje gravminde umiddelbart syd for kirken. Tilblivelsesprocessen har ikke været enkel, men det gør kun gravmindets udtryk og tale desto mere vedkommende.

Noter

1. Hans Edvard Nørregård-Nielsen: *Jørn Larsen – Bevægelse med bevægelse med bevægelse*, København 1997.
2. Op.cit.
3. *Kirkegårdskultur 2000*, s. 77.
4. Nørregård-Nielsen: op.cit.
5. Jørn Larsens efterladte papirer. Privateje, venligt stillet til rådighed af Inge Lindemark. De angivne Jørn Larsen-citater er fra disse papirer.

Mindestedet

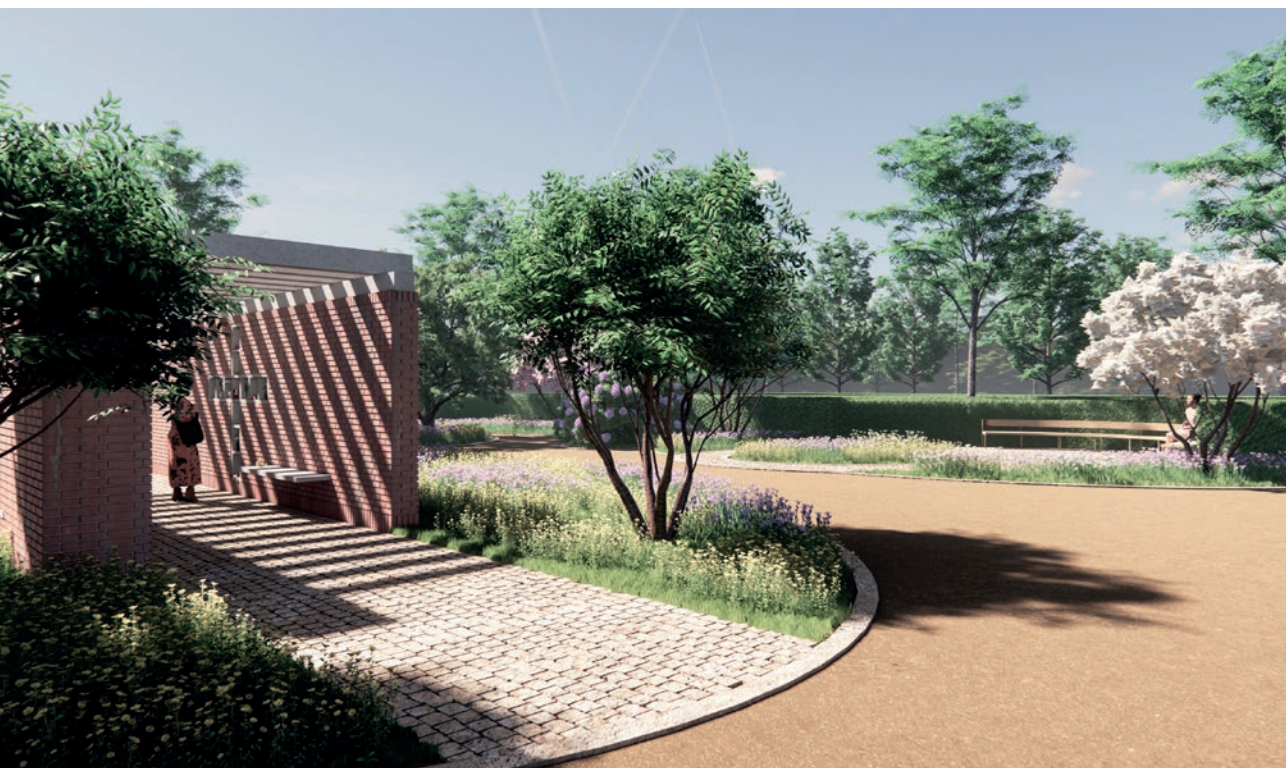
Et nytænkende anlæg på Tønder Kirkegård

Af Jørn Skov

Kirkegårdsleder ved Tønder Kirkegård

Kirkegårdskulturen ændrer sig hele tiden. De ændringer, der er sket de seneste 50 år, har fundet sted parallelt med urbaniseringen, som har medført, at vi ikke længere lever i samme område generation efter generation. Det stiller naturligvis nye krav til en dynamisk udvikling af vore kirkegårde. På Tønder Kirkegård oplever vi, at den øgede mobilitet har medført behov blandt efterladte, som vi i dag ikke kan dække. Derfor har vi gennem længere tid arbejdet med at udvikle en ny type mindested. Projektet retter sig mod efterladte, der – enten midlertidigt eller mere permanent – ikke har mulighed for at besøge det egentlige gravsted for deres kære. Vi ønsker med projekt Mindestedet at give også denne gruppe af efterladte et sted på vores kirkegård, hvor de har mulighed for at gå hen med deres sorg og minde.

Mindestedet.Illustration:
Landskabsarkitekt MAA Birgitte Henningsen/VBM Arkitekter, 2021.

Det fysiske mindested, nærhed og fleksibilitet

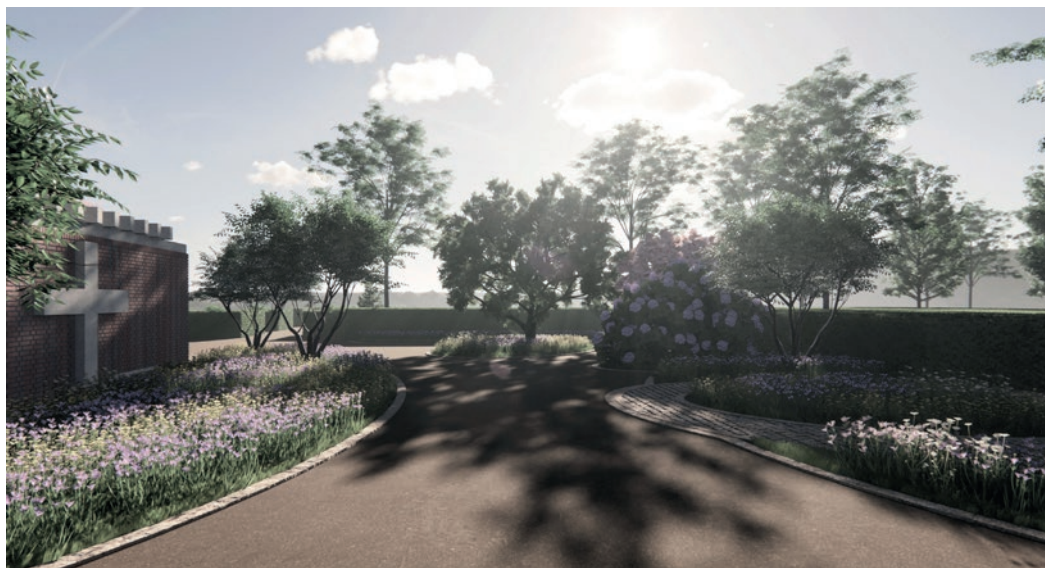
Et gravsted har stor betydning. Det oplever vi konstant i vores arbejde på kirkegården, og det understreges af ny forskning, som har været med til at sætte gang i tankerne bag projektet. En undersøgelse viser, at den overvejende del af den tyske befolkning fortsat ønsker et fysisk gravsted, hvortil sorgbehandlingen og minderne kan knyttes. Samtidig peger forskning også på, at det virtuelle gravsted af de fleste bliver set som et supplement og ikke som en erstatning for det fysiske gravsted.¹

Understregningen af gravstedets betydning giver et vigtigt perspektiv på en anden erfaring, som også konstant er en del af vores dagligdag; at der i Tønder-området er mange mennesker, hvis kære lever, dør og og begraves langt væk. For disse efterladte er det meget svært, og sommetider reelt slet ikke en mulighed, at besøge det fysiske gravsted, selv om de måtte ønske det og føle behov for det. Det samme gælder, hvis deres kære er askespredt over hav. Vi ønsker at skabe et sted på Tønder Kirkegård, som denne gruppe har mulighed for nemt at besøge. Ved at sætte en mindeplade op for den afdøde på Mindestedet vil der dannes et rum, som kan paralleliseres med et fysisk gravsted, og det vil give de efterladte et sted i nærheden, hvor også de kan mindes.

Mindestedet sigter dog også mod at hjælpe efterladte med at overvinde afstanden til gravstedet på en anden måde, som i særdeleshed har været vigtig for os. Dødsfald skaber ofte store livsændringer i de efterlevendes liv, og det kan medføre behov for at flytte. Vi oplever jævnligt på Tønder Kirkegård, at den efterlevende til en afdød efter et stykke tid fraflytter området for at komme til at bo nærmere børn og børnebørn. Normalt vil det betyde, at den efterlevende vil få langt til gravstedet, men det kan undgås. Med Mindestedet ønsker vi at give efterladte mulighed for at få et sted på kirkegården, hvor urnen midlertidigt kan placeres, så det endelige gravstedsvalg kan udskydes og tilpasses forandringer i den efterlevendes livssituation.

En midlertidig placering af urnen i en niche i Mindestedets urnemur skaber en fleksibel løsning, der giver de efterladte mere tid til at træffe svære beslutninger og finde frem til den løsning, der passer bedst for dem. I overgangsperioden har de efterladte et sted at gå hen. Det samme kan efterladte også have brug for, når udpegning af et endeligt gravsted

Mindestedet. Illustration:
Landskabsarkitekt MAA Bir-
gitte Henningsen/VBM Arki-
tekter, 2021.

eller urnenedsættelse må udskydes for en kortere periode af hensyn til deltagelse af familiemedlemmer, der opholdes af arbejde eller bor i udlandet.

Mindestedets udformning

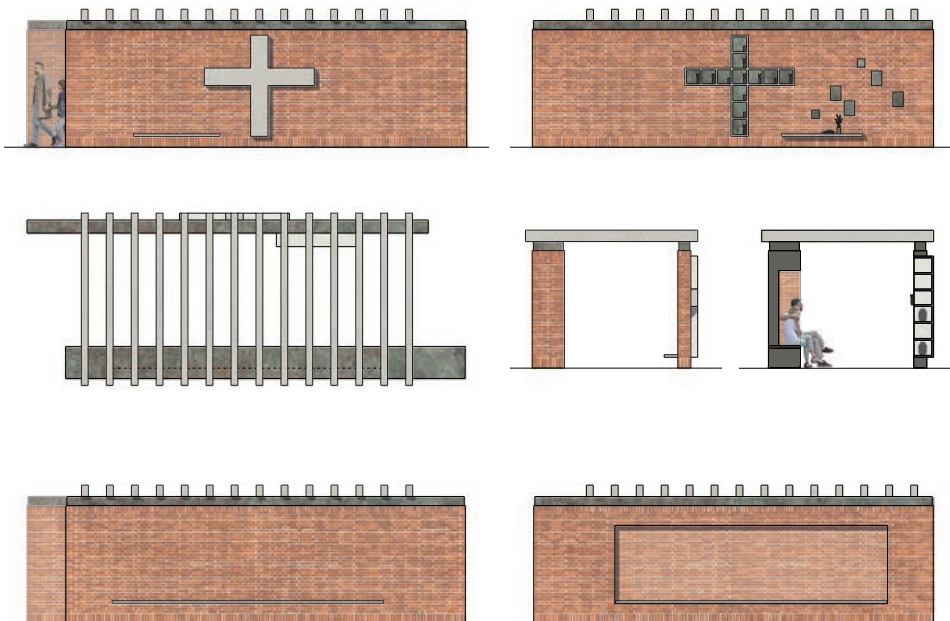
Tønder Kirkegård består af to kirkegårde, der alene er adskilt af vejen til Tønder Kirkegårds-kapel og en sti, der tilsammen binder to indfaldsveje til Tønder sammen. Den Gamle Kirkegård fremtræder i dag som et resultat af den industriprægede indretning med brede gange og dobbeltrækker af gravsteder. Den Nye Kirkegård er tegnet af havearkitekterne Schnackenberg & Siebold i Hamburg i 1916. Stilen kaldes 'Reformgarten', og den er udviklet af havearkitekten Harry Maasz i starten af det 20. århundrede. Det er samme stil, som vi finder i udvidelsen af Ohlsdorf Friedhof i Hamburg fra 1921.

På den gamle kirkegård blev der i 1869 bygget et kapel tegnet af den tyske arkitekt Johannes Outzen, der især arbejdede med kirkebyggeri. I 1976 blev der bygget et nyt kapel et andet sted på kirkegården, da det oprindelige var blevet for lille, ligesom det var dårligt vedligeholdt. I 1977 valgte man at rive det gamle kapel ned.

Det er oplagt at anvende pladsen, hvor det gamle kapel var placeret, til at skabe det nye mindested. Pladsen ligger centralt på Den Gamle Kirkegård og anvendes i dag kun som et gennemgangsområde, når man bevæger sig ind på kirkegården. Pladsen kan ses fra det nuværende kapel. Planen for Mindestedet er udarbejdet i samarbejde med arkitekt MAA Bruno Viuf Larsen fra VMB Arkitekter i Aarhus. Mindestedet placeres midt i akse på kirkegården. Det aksiale forstærkes ved at opstramme arealet omkring den planlagte placering.

Mindestedet, der består af to forskudte teglmure holdt sammen af betonlameller, placerer sig parallelt med akse, så det lange kig ikke blokeres. Den nordre mur indeholder urnenicher og mindeplader. I den søndre mur er der en betonbænk, der er trukket tilbage i muren for at skærme de pårørende for forbipasserende og for vinden.

Fra bænken vil man kunne se urnenicherne på den modsatte mur. Urnenicherne udføres som et støbt kors med i alt tolv rum. Rummene aflukkes med kobberplader med et lille håndtag udformet som en vase. Ved siden af korset ses de navneplader, der er sat op for at mindes personer, som er begravet andre steder. Desuden etableres et støbt bord, hvor

Mindestedet. Øverst: Nordfacade og indvendig opstalt mod nord. Midterst: Plan, østfacade og snit. Nederst: Sydfacade og indvendig opstalt mod syd. Mål 1:200. Landskabsarkitekt MAA Birgitte Henningsen/VBM Arkitekter, 2021.

Mindestedet. Illustration:
Landskabsarkitekt MAA Birgitte Henningsen/VBM Arkitekter, 2021.

blomsterkranse og større buketter kan anbringes. Korset stikker ud fra facaden over mod kapellet, hvor det fremstår som en ensartet flade i beton.

Mindestedet bygges med inspiration fra det eksisterende kapels byggeteknik og materialevalg. Inspireret af betonsøjlerne i vinduerne på kapellet etableres der et espalier af betonbjælker, der holder de to mure sammen, og som vil give et fint skyggespil i Mindestedet. Bænk, hylde og kors udføres i beton. Navneplader og urnenichernes låger, inklusive vase og murafdækning, udføres i kobber.

Det grønne anlæg omkring Mindestedet

Det grønne anlæg på pladsen omkring Mindestedet er tegnet af landskabsarkitekt MAA Birgitte Henningsen. Pladsen, hvor Mindestedet placeres, er meget veldefineret og er et næsten kvadratisk rum, indrammet af bøgehække og -pur. Som tidligere beskrevet løber kirkegårdens hovedakse gennem den planlagte placering, og dens lange kig bevares og understreger stedets enkelthed og overskuelighed.

Kirkegårdsbesøgende eller kirkegårdspersonale, som ikke har ærinde inde i Mindestedet, føres naturligt uden om. Der anlægges en svagt hævet 'ø' om murene med en frodig og varieret beplantning, der understøtter bygningen. Beplantningen vil blive duftende og farverige stauder og små blomstrende træer, der både byder på forårsblomster og gyldne efterårsfarver.

Nord for Mindestedet, langs den indrammende bøgepurs solbeskinnede side, skubber en opholdsplads sig ind i purret for at give yderligere læ. Der opsættes en syd-vest-orienteret krum bæk, så den underordner sig pladsens form og giver dem, der sidder på den, mulighed for både at se på hinanden og Mindestedets kors. Pladsen omkranses af bede med bunddækkende stauder. Som overstandere placeres en middelhøj magnolie, hvis grenbygning også om vinteren er smuk. Belægningerne udføres i granit, med inspiration fra de belægningstyper, der er anvendt på kirkegården.

Mindestedet, plan.
Landskabsarkitekt MAA Birgitte Henningsen/VBM Arkitekter, 2021.

Etablering af Mindestedet

Tønder Provsti er i disse år økonomisk udfordret af, at de tilrådeværende anlægsmidler dårligt rækker til vedligeholdelse af den store bygningsmasse på ca. 150 bygninger, der findes i provstiet. Derfor forsøger Tønder Sogn at finde en fondsfinansiering til dette udviklingsprojekt. At det er et projekt, der forsøger at give svar på nogle af de udfordringer, som kirkegårde vil møde i fremtiden, fremgår af den foreliggende godkendelse af projektet fra de kirkelige myndigheder. Her kalder den kongelige bygningsinspektør, arkitekt MAA, MSc Gunilla Rønnow Mindestedet for "(...) en nyskabelse i dansk kirkegårdskultur". Kirkeministeriets kirkegårdskonsulent, landskabsarkitekt Mette Fauerskov betegner projektet som "(...) nytænkende i dansk kirkegårdskultur, og imødekommer behov, jeg [hun] ofte støder på."

Noter

1. Nærmere beskrevet i J. Skov og J.Z. Thorsen, "Heilende Abschied – Helbredende Farvel", *Kirkegården* 2019, årg. 39, nr. 6, 30-32, og J. Skov, "Heilende Abschied – Helbredende Farvel II", *Kirkegården* 2020, årg. 40, nr. 1, 26-27.

Frödige staudebede i nye gravstedsområder på Nyborg Kirkegård. Fra årsmødet 2021.
Fotos: Mette Fauerskov.

Lægger vi gravstenen i graven?

Anmeldelse af Kunsthal Aarhus' udstilling *Gravmonumenter*

Af Søren Lundbeck Rasmussen

Cand.mag., kunsthistoriker

Klaus Bertelsen

Cand.mag.

I maj måned 2021 kunne man i Kunsthal Aarhus se udstillingen "Gravmonumenter". En lang række danske og udenlandske kunstnere var inviterede til at give deres bud på fremtidens gravmæler for at få os til at samtale om, hvordan vi vil mindes. Kunstnerne fik til opgave at indsende projekter, der skulle undersøge og eksperimentere med udtrykket på et dansk standardgravsted på 2 × 3 meter. Projekterne blev indsendt som miniaturemodeller eller i skitseform og skulle være eksempler på et "kunstnerisk nytænkende gravmonument". Det kom der en meget broget udstilling med mange tankevækkende og poetiske, men også til tider ret besynderlige værker ud af.

Gravmælet som offentligt monument

Udstillingen er bl.a. motiveret af det faktum, at flere og flere fravælger kirkegårdens fællesskab og erindringsrum og kommer herfra uden varigt fysisk mindsted, f.eks. via askespredning, eller vælger anonymitet for at spare de efterladte for besværet. Motivationen bunder også i refleksioner over offentlige monumenter og deres forhold til vores erindring. I disse år udspiller der sig en til tider heftig debat om værker i det offentlige rum. Det er en debat, der stiller generelle spørgsmål til vores erindring og til, hvad værkerne symboliserer, hvad og hvem de gavner eller ikke gavner. Den debat har ført til nedrivning af monumenter og hærværk, f.eks. mod skulpturer, der indskriver sig i kolonitidens magthistorie eller symboliserer magtstrukturer, som nogle ønsker at problematisere, ja, måske ligefrem at eliminere.

Gravmonumenter er en anden type offentlige monumenter, men dem er der til gengæld sjældent offentligt røre om, måske på grund af en vis berøringsangst over for emnet. Den modsætning ønskede udstillingen at sætte fokus på, for den debat er mindst lige så vigtig i forhold til, hvordan vi erindrere. Kirkegården er et betydningsfuldt refleksionsrum, hvor vi samles om at mindes, og gravsteder er væsentlige kilder til vores historie og kultur. F.eks. har vi næsten 30.000 fredede fortidsminder i det danske landskab, nemlig gravhøje, dysser og jættestuer, og langt størstedelen af disse er faktisk gravmonumenter. Kirkegårde og gravminder udgør en vigtig kilde til fortiden, men hvad sker der, når flere og flere fravælger kirkegården og monumentet til fordel for anonymitet? Udstillingen ønsker at være et indspark i debatten og at være et inspirationskatalog til, hvordan vi som borgere og samfund kan inddrage samtidskunsten, både inden døden indtræffer og bagefter.

Et lignende udstillingskoncept tog Foreningen for Kirkegårdskultur initiativ til allerede i 1990, og de indkomne forslag blev udgivet i 1992 med kunsthistoriker Karin Kryger som redaktør under titlen *Nye gravminder*. Historien viser, at forskellige kredse med jævne mellemrum forsøger at ruske op i de fastgroede forestillinger om gravmælets udformning, og Kunsthal Aarhus fortjener anerkendelse for nu at have bidraget til debat og refleksion.

Gravstedet som tilfredshedsundersøgelse

Mere end 60 værker blev udstillet i kunsthallens hvide udstillingslokale, og det var en udstilling, der stak i mange retninger. Nogle kunstnere havde arbejdet med traditionelle materialer som f.eks. sten, andre havde inkorporeret vand, glas, lyd m.m.

Kunstnerduoen Elmgreen & Dragsets værk *Legacy* var i tematisk henseende utraditionelt. Værket var udformet som en matsort stele i rustfrit stål med inskription med navn og årstal på den afdøde. Nedenunder kunne man trykke på tre smileys, ligesom man f.eks. gør på det lokale apotek, hvor der står noget i retning af: Hvor tilfreds var du med vores service? Spørgsmålet er, hvem vi giver smileys. Er det den afdøde og dennes liv som helhed, vi vurderer? Eller er det besøget og stemningen? Værket hedder som nævnt *Legacy* og stiller dermed spørgsmålet om, hvilken arv vi efterlader. Værket anvender et enkelt greb fra konsumsfæren, og man

Elmgreen & Dragset, *Legacy*.
Foto: Elmgreen & Dragset,
2020.

trækker på smilebåndet, men der er også noget provokerende og måske lidt trist ved at vurdere et helt liv som en tilfredshedsundersøgelse.

Himmelspejl

Flere af de medvirkende kunstnere havde arbejdet med spejlinger af himlen. Et eksempel var Per Arnoldis bidrag, der bestod af et spejl i jorden. Værket hedder *Himmelspejlet* og bærer den simple inskription: "Per Arnoldi *1942 – Ikke endnu". Grebet er enkelt, men der er noget bemærkelsesværdigt i, at himlen spiller en fremtrædende rolle i flere af udstillingens værker.

Spejlingen i de nævnte værker henviser i et enkelt greb ud over stedet til himlen, og måske skal himlen her forstås som et udtryk for det evige og altomfattende, men det er svært ikke at tænke på den kristne tradition, hvor himlen er et centralt symbol med et væld af betydninger, f.eks. som den usynlige dimension, der står i modsætning til jorden, hvor de døde går hen.

Værkerne fik unægtelig en til at tænke i den retning, når nu vi befandt os foran et gravmæle. Måske er grebet tilbage til de kendte symboler nærliggende, når det drejer sig om gravmonumenter.

Marie Munk, *Resonance*.
Foto: Lau Lehrmann, Kunsthall
Aarhus, 2020.

Megafoner

Et fint og poetisk værk var *Resonance* af danske Marie Munk. Hendes værk bestod af tragtformede gevækster i rosa marmorsten, der spirede fra graven, som megafoner fra underverdenen.

Værket spiller på det faktum, at mange opfatter graven som et talerør til afdøde. Der er noget insisterende i de store og flotte tragter, der appellerer til, at man skal tale, og det er i al sin enkelhed et rørende værk.

Kunstrum og minderum

Som vi bevægede os rundt i udstillingen, strejfede den tanke os, hvorvidt nogle af værkerne ville være urealistiske i kirkegårdssammenhæng. Man kom også til at savne, at gravmonumenterne var afstemte i forhold til et faktisk sted.

Udstillingen kunne givetvis også være nået ud til et langt større publikum ved at have været placeret på en kirkegård, hvor både sørgende og gæster ville blive inspirerede på stedet. Det så man på f.eks. Ribe Gl. Kirkegård hen over sommeren 2014, hvor anlægsgartnere havde udstillet en halv snes eksempler på nye og anderledes gravsteder i form af gravsten, materialer, symboler, anlæg og valg af planter.

I 2017 udskrev Nordisk Forening for Kirkegårde og Krematorier en konkurrence om gravminder, og bidragene var udstillet over et halvt års tid på Garnisons Kirkegård i København.

I et helt år udstillede Herlufsholm Kirkegård i 2018-19 en række nytænkende gravsten og gravsteder med bidrag fra kunstnere og stenhuggere. Værkerne var placeret mellem eksisterende gravsteder og gav dermed et unikt indtryk af samspillet mellem gammelt og nyt. Udstillingen blev velbesøgt, og Herlufsholm Kirkegård ønskede netop at komme i dialog med brugere og besøgende om fremtidens kirkegård, og det lykkedes over al forventning.

Kunstrummet kan dog være en fin ramme for en udstilling af endnu ikke realiserede, nytænkende gravmonumenter, for når værkerne er udstillet i skitseform og modeller, kan man hurtigere etablere en omfattende udstilling, og det er anerkendelsesværdigt, at Kunsthal Aarhus har lavet det store arbejde at få så mange værker udstillet til inspiration for publikum. Vi videregiver hermed spørgsmålet fra udstillingen: Hvordan vil du mindes?

Erindringens intensitet

Anmeldelse af *Levende stene. Laila Westergaards kunst*

Af Leif Arffmann

Tidligere provst, Vejle Provsti

Dorte Fogh og Annette Østergård, *Levende stene. Laila Westergaards kunst*.

Eksistensen, 2021.

Det er ikke en nem opgave, forfatterne har sat sig for. En billedhuggers arbejde og kunstneriske værker tildeles ikke fuld

retfærdighed ved at blive gengivet på et billede i en bog. Dette er forfatterne så udmærket klar over, når de i prologen skriver: "Vil man opleve et tredimensionalt værk, kan man ikke nøjes med et godt fotografi. Alligevel vover vi at formidle Laila Westergaards kunst gennem fotografier. Men vil man virkelig opleve en skulptur, bliver man nødt til at opsøge den på det sted, hvor den står." (s. 9). Det er da også lige det, man får lyst til ved at læse om Laila Westergaards værker, og heldigvis er bogen da også forsynet med et Danmarkskort med angivelse af de steder, hvor kunstnerens værker kan ses af os alle sammen. Dermed bliver bogen også til en fremragende guidebog for os, der i coronatiden har besøgt mange steder i Danmark og derved fået lyst til at besøge endnu flere. Der er inspiration at hente til de kommende måneders ture til fods, på cykel eller i bil rundt i Danmark, set gennem Laila Westergaards kunst.

På denne Danmarkstur lægges vejen også forbi flere kirkegårde. Vi kunne f.eks. standse ved Hylleholt Kirke ved Fakse Ladeplads på Stevns. Her har Laila Westergaard skabt en dåbsbænk, der er anbragt i et særligt rum på kirkegården, sammen med kirkens gamle granitdøbefont. Kunstneren udtrykte selv sammenhængen ved indvielsen: "Den lille plads her ved den gamle døbefont tænker jeg også er tænkt som en plads indviet og viet til et sted for fællesskab, et mødested for børn og voksne før og efter en gudstjeneste, en barnedåb, en konfirmation, en begravelse, et sted at sætte sig ned og lade tankerne falde lidt til ro. Kirkegården er det sted, vi begraver vore døde, men det er også et sted, hvor vort liv kan ses og forstås i et større perspektiv." (s. 164).

Denne rundtur i Danmark kan fortsætte til det nærliggende Rødvig, hvor *Udkast til en Himmelbæltsbro* i sin titel indeholder megen humor og i sit formsprog fortæller om den osmanniske tradition, som kunstneren i høj grad også anvender i sin kunst. Laila Westergaard gør i sit formsprog ofte brug af elementer fra den kunstneriske tradition i Osmanerriket, der fortsat genfindes i Tyrkiet. Her har kunstneren opholdt sig i længere perioder.

Der kan fortsættes til Assistens Kirkegård i København, hvor en af Laila Westergaards få individuelle gravsten befinder sig. Det drejer sig om gravmindet for biskop Jan Lindhardt, hvor skrifttypens bogstaver i sig selv er så tydelige, at hvert enkelt bogstav nærmest er et billede, således som det kan fornemmes på foto af gravmindet. Ja, bogstaverne som billeder

Gravminde over biskop Jan Lindhardt, Assistens Kirkegård, København. Foto: Tine Lindhardt.

kan også indgå i ordbilleder, og ordene kan være nedlagt i gadeplanet, så vi går på dem, således som det sker på Vesterbro i København i de 85 små tekster i værket *Dialog på gadeplan*.

I den anden ende af Danmark kan ordene sættes sammen, men også disse er til at gå på. Det sker i værket *Ord på vej*, udført i samarbejde med landskabsarkitekt Torben Schønherr i Blå Rønne-granit i gården ved Ribe Katedralskole. Der er her 112 blanke, sorte fliser, relieffer med litterære citater som motiv. Det er sætninger fra kunstneren selv, fra dagligdags udtryk og fra verdenslitteraturen, alt sammen noget, som gymnasieeleverne turde være bekendt med, når de færdes hen over fliserne. Citaterne er mest gengivet på dansk, men enkelte citater er dog mere eller mindre korrekt gengivet på originalsproget.

Denne rundrejse i Danmark kan ikke i denne fremstilling gengives i detaljer. Men der skal dog gøres endnu et stop. Vi er tæt på Vesterhavet, i Fjaltring. Det gengives i bogen, hvorledes forfatteren Jytte Borberg i maj 1996, som nabo til Fjaltring Kirke, holdt en tale ved indvielsen af Laila Westergaards skulpturer til Fjaltring Kirkegårds fællesgrav, "den døde" og "den sørgende". Her kredsede Jytte Borberg om at tilegne sig livet, dyrke langsomheden og skaffe sig ro til at sanse med hjælp i kunsten (s. 218). Det er derfor nærliggende også i denne anmeldelse at lade langsomheden nyde fremme, hvilket også skete i *Kirkegårdskultur* 2005, hvor nu afdøde landskabsarkitekt Preben Skaarup just slog til lyd for, at langsomheden burde være fremherskende på kirkegårdene. Han gjorde det bl.a. ved at citere fra Milan Kunderas roman *Langsomheden*: "Der er en hemmelig forbindelse mellem langsomheden og erindringen, mellem hurtigheden og glemslen. Lad os forestille os en yderst banal situation: en mand går på gaden. Pludselig ønsker han at komme i tanke om noget, men mindet forflygtiger sig. I dette øjeblik sagtner han automatisk sin gang. Én, der forsøger at glemme en pinlig begivenhed, som han lige har oplevet, sætter derimod farten op, som om han hurtigt ville fjerne sig fra det, som stadig er for tæt på ham i tiden. I den eksistentielle matematik tager denne erfaring form af to elementære ligninger: graden af langsomhed er ligefrem proportionel med erindringens intensitet; graden af hurtighed er ligefrem proportionel med glemslens intensitet." (*Langsomheden*, Gyldendal 1996, s. 30).

Det er således erindringens intensitet, der kan stå som overskrift over Laila Westergaards kunst, som den er fremstillet i dette pragtfulde bogværk. Her bevæger vi os rundt i et ganske mangfoldigt tankeunivers. Snart er vi i kunstnerens værksted, snart er vi i den store litteraturs tankekammer, snart er vi i sangen og musikken, men disse spring er ikke udtryk for det rastløse menneskes "shoppingkultur". Der er langt snarere tale om en hyldest til den kvalificerede kunstneriske indsats, der just henter sin inspiration fra mange forskellige dele af det menneskelige liv og giver sig tid til at finde de mest passende kunstneriske udtryksformer.

Laila Westergaard er velbevandret i mange kunstneriske og kulturelle traditioner. Men det kristne billedsprog spiller en stor rolle, bl.a. i værket *Jesus i Hjørring*, i hovedværket, udsmykningen af Gødstrup Hospitalskirke, og i de døbefonte, hun har fremstillet. I disse sættes motivet vand, forstået som dåbsvand, sammen med fremstillingerne af Jesu dåb i

den gamle europæiske tradition, men også med nyere værker, som Jørn Larsens udsmykning af Jelling Kirke (s. 39-40).

Det er dog i denne sammenhæng værd at standse ved de, om ikke talrige, så dog vægtige værker, der findes på danske kirkegårde. Ud over de nævnte er der bl.a. tale om et "meditationsrum" på Holbæk Naturkirkegård, gravminde for Elin Nilsson på Fjaltring Kirkegård, stol og navnesten i mindehaven på Henne Kirkegård og den finurlige skriftestol *Evas æbler* på Tune Kirkegård. Endelig er der det gravminde, som faderen, stenhugger Ejgil Westergaard, selv udformede som sit gravminde, og som Laila Westergaard færdiggjorde i 2015, efter faderens død, og som befinder sig på Nørlem Kirkegård ved Lemvig.

Fællesgrav med kniplingestol, Henne Kirkegård.

Fællesgraven markerer den del af Henne Sogn, der hedder Houstrup, og henviser til den gamle skik, at kirkegården var et 'sognekort', hvor sognets geografi kunne aflæses på kirkegården. De indhuggede fornavne udtrykker til dels de forfædre, der ligger her, dels nutidens navne, så vi som besøgende på kirkegården må tænke: Det kunne lige så godt være mig selv. Fotos: Leif Arffmann.

Bogen er særdeles værdifuld, både som en guidebog for os, der gerne vil kende mange forskellige egne af vores land, og som en guidebog i de kulturelle, kunstneriske, litterære og religiøse traditioner, som vi alle sammen, bevidst eller ubevidst, er dannet af. Det kan derfor i meget høj grad anbefales at anskaffe bogen, give sig til tid til at læse den, nyde billedgengivelserne og Laila Westergaards kunst, og dernæst begive sig ud i landet og finde de kunstneriske udtryk, der, ligesom bogen, er af høj kvalitet.

Kirkegårdens leder

Anmeldelse af jubilæumsbog for Foreningen af Danske Kirkegårdsledere

Af Lone van Deurs

Landskabsarkitekt MDL

Klaus Bertelsen (red.), *Kirkegårdens Leder*.

Jubilæumsbog for Foreningen af Danske Kirkegårdsledere. Gylling 2021.

Kan bestilles på Foreningen af Danske Kirkegårdslederers hjemmeside,

www.danskekirkegaarde.dk

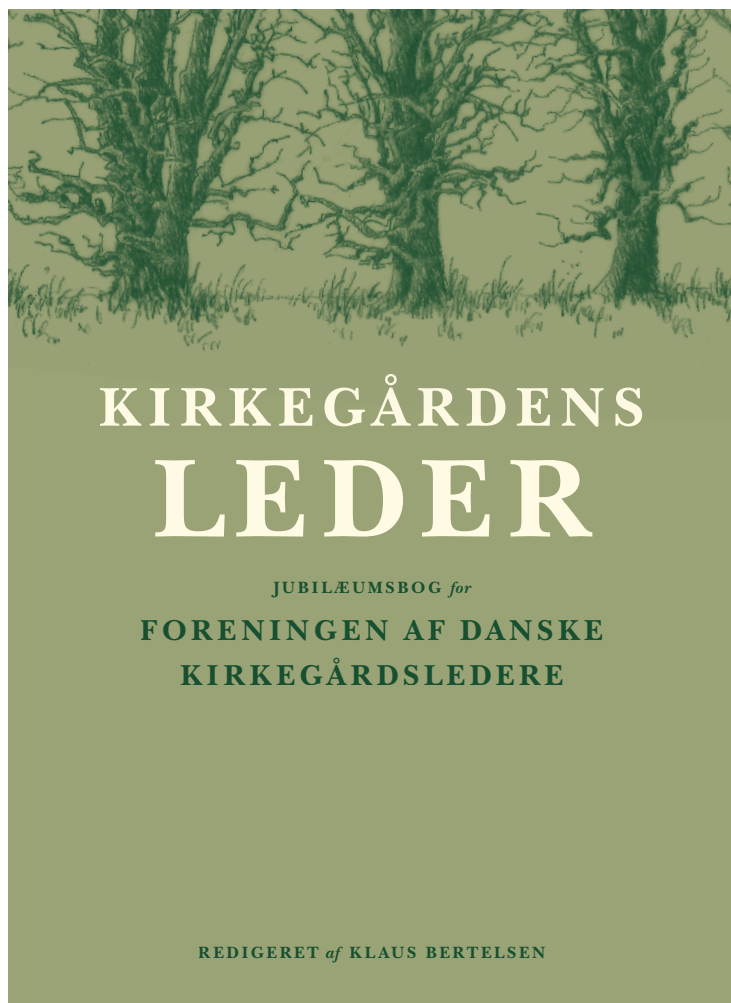
En beskeden lille bog, delikat at få i hånden, støvgrøn og på forsiden udsmykket med tegninger af en række krogede gamle træer, som så tydeligt symboliserer urkraft og forgængelighed. Tolv kapitler eller snarere tolv små fortællinger, der hver især og på meget forskellig vis gør læseren klogere på det store kredsløb, der skal kunne fungere, for at kirkegårdens mange funktioner kan opretholdes. Fortid, nutid og fremtid favnes gennem de enkelte forfatteres erindringer og tanker, alle med lederen som omdrejningspunkt.

Nu forhenværende kirkeminister Joy Mogensen indleder med en lykønskning til foreningen og oplister de fleste af de dueligheder, der skal i spil for både indadtil og udadtil at kunne skabe tilfredsstillende resultater. Det er en bred vifte af egenskaber – "kreativ, grønne fingre, administrative evner, sjælesorg og praktisk snusfornuft" – som bør være blandt lederens spidskompetencer og er ord, der gentages i mange af de følgende artikler.

"Hvordan bliver en forening 100 år?" er overskriften på en grundig historisk redegørelse fra grundlæggelsen i 1921 og frem til jubilæumsåret 2021. Man fornemmer, at der ligger en faglig stolthed over at kunne være en del af forvaltningen og udviklingen af, som der skrives, "3.000 større og mindre kulturhistoriske samlinger af planter og træer gennem flere hundrede år". Godt at blive oplyst om, at det "samlede areal

er på størrelse med Bornholm”, det sætter gang i forståelsen af fagområdets vigtighed og behovet for dygtige og ansvarsbevidste ledere. Artiklens slutbemærkning er, at ”alt skal foregå sømmeligt”. Det er et flot etisk mål at sætte sig og ønskeligt som det fundamentale værdigrundlag for samtlige faglige organisationer, der arbejder med kirkegårde.

Den første formand, Jens Gravesen, var en mand af format, som gennemførte uddannelsen som gartner med en grundig faglig baggrund på trods af faderens ønske om en akademisk uddannelse. Gennem sine 27 år som formand og begavet med et bredt udsyn samt personligt engagement i gartneri, frugtplantage, administration og sans for ordentlighed i forhold til samtlige begravelser formåede han at bygge et solidt fundament for foreningens videre arbejde.

Et øjebliksbillede fra et årsmøde på Hindsgavl Slot fortæller om en forening, der også formår at pleje den sociale side af et fællesskab med måltider, taler og festligt samvær. Kombinationen af faglig forening og fagforening rækker langt og har, som tidligere formand Klaus Frederiksen udtrykker det, på mange områder sikret, at "det går, som det bør gå" i forhold til ansættelsesforhold og forståelsen for at vælge at fastholde den interne entreprenørmodel frem for den mere anonyme arbejdskraft.

230 års ledererfaring udfoldes gennem interviews med syv kirkegårdsledere, hvor det igen og igen pointeres, hvor vigtigt det er, at lederen er sig bevidst om, hvad der er kerneområderne, og hvordan indsatsen skal fordeles imellem kirkegård, administration og styring. Specielt ansvaret som kulturbærere og arbejdet med at højne standens anseelse sættes der fokus på.

Man kan blive helt højstemt ved at læse tidligere departementschef Finn Langager Larsens overvejelser om kirkegårdslederens basisdrivkraft, nemlig at opfatte opgaven som et kald og en sikker fornemmelse for, hvad der er sømmeligt. Han slutter med at tro på, at fagligheden også fremover kan sejre over den fremstormende djøfisering. Gode ord til forståelse af, hvor betydningsfuld mesterlæren stadig er.

Med små hverdagshistorier, overraskende hændelser og løsninger under overskrifter som *kærestefolk*, *sjælesorg*, *vandproblemer* og *gravstedsvalg* sættes fokus på, hvordan det daglige praktiske arbejde også kræver indsigt, situationsfornemmelse og erfaring.

Hele vores samfund og dermed også kirkegårdsforvaltningen bliver underlagt flere og flere regler, og papir, pen og blæk er blevet erstattet af elektroniske maskiner, regneark og indberetningskrav. Med 55.000 årlige begravelser og 800.000 aktive gravsteder kan digitalisering overordnet set nok være et kærkomment værktøj. Torben Stærgegaard fra Kirkeministeriet fører læseren gennem nutidens og fremtidens elektroniske muligheder, som er nødvendige arbejdsredskaber i en verden med svært forståelige begreber som elektroniske dødsattester, GDPR-krav, databeskyttelse m.v. Til sidst sluttes med en redegørelse for udarbejdelse af adfærdskodeks i en digitaliseret arbejdsdag og en kodeks om kirkegårdens drift som nyeste muligheder. En nyttig afslutning kunne være lidt overvejelser om den online kirkegård; kan den være med til at sløre de fundamentale humane værdier med

hensyn til mindelighed, tolerance og forståelse? De tanker må læseren selv gøre sig.

Et nyt ord, *Folkekirkegård*, bringer helt nye tanker ind omkring kirkegårdens fremtidige udformning og anvendelsesmuligheder. Slutartiklen, skrevet af kirkegårdsleder Hanne Ertebølle Gerken, sætter fokus på en vigtig og nødvendig drøftelse. "En kirkegård er noget helt særligt. Så snart du træder ind ad lågen, bliver du sat i en stemning, som kun findes her," skriver forfatteren; vigtige ord, som skal sættes i fokus. Liv og død kædes sammen, fortællingen om dem, som var, og det liv, der blev levet, skal fortsat kunne aflæses, vække minder og være med til at skabe sammenhæng og plads til indre ro og fordybelse. At løsningerne skabes gennem en slags folkeliggørelse med forskellige events, gyngehugge og bistader, kan forekomme at være en usikker vej. Det fortravlede, dynamiske dagligdagsmenneske har måske mere brug for stillesteder med en aleneplads mellem gravene og tid for den helt personlige eftertanke.

Skal der som afslutning peges på svagheder, kunne man måske ønske sig, at teksterne var suppleret med lidt flere fakta, tal og oplysninger om forskellen på arbejdet og bemandingen i by og på land, det kunne være støttepunkter for den overordnede forståelse af, hvad der egentlig forvaltes.

De fine tegninger, tegnet af landskabsarkitekt Signe Moos, bruges primært som deleblade mellem artiklerne, de er fine pauser i læsestoffet, men de forekommer udvalgt lidt tilfældigt og kunne måske være anvendt med øje for en bedre sammenhæng med den enkelte artikels indhold.

Helt overordnet bringer det lille jubilæumshæfte indsigt og forståelse for et helt særligt fag og for kirkegårdene som vores betydningsfulde fælles kulturværdier, som måske af mange er lidt upåagtede. Dertil sætter læsningen mange nye tanker i gang om, hvordan langsomheden, som jo ligger i kirkegårdens DNA, kan forvaltes og udvikles i et samfund, som stiller krav om hurtighed og forandring. I mødet mellem fortid, nutid og fremtid byder netop kirkegården på helt særlige muligheder, hvor det enkelte menneske kan forsøge at begribe livets puls og dødens ro.

Nu står tilbage at ønske sig, at fremtiden forvaltes med samme faglighed og forståelse for kirkegårdenes helt særlige udtryk og muligheder.

Tillykke med de første 100 år.

Generalforsamlingen 2021

Referat af generalforsamlingen i Foreningen for

Kirkegårdskultur den 23. august 2021 på Hotel Nyborg Strand

kl. 10:30-12:00

Formanden bød velkommen.

1. Valg af dirigent

Jørn Skov, kirkegårdsleder i Tønder, valgt som dirigent. Konstaterer, at generalforsamlingen er lovligt indkaldt, at evt. personvalg skal være skriftlige, mens andre valg kan være det. Afstemning om vedtægterne bliver skriftlig, hvis ét medlem ønsker det.

2. Formandens beretning

Gengives andetsteds i dette årsskrift.

Kommentar fra Hans Vestager: Kan vi finde en løsning, så vi på kirkegården mindes de personer, hvis aske spredes over havet? F.eks. navneplader på sten. Navnet, ikke kroppen, er måske det vigtigste.

Elof Westergaard: Det er et paradoks, at vi sløjfer hurtigere og hurtigere – med meget solid og holdbar granit.

Hans Vestager: Ølgod Menighedsråd har 850 sten stående i et lapidarium – de tidligste fra 1920'erne. Ønsker alt bevaret, så vidt muligt, og har fundet en ordning, hvor de pårørende betaler 150 kr. om året for at have sten stående i lapidariet (godt halvdelen af prisen for et urnegravsted).

3. Eventuel beretning fra nedsatte udvalg

Årsskriftet – Stine Helweg fortalte, at der er kommet ét, selv om vi må undvære Karin Kryger som primus motor. Stine Helweg fortalte endvidere, at bestyrelsen har arbej-

det med en forbedret udgave af standardvedtægten. Den er udarbejdet, men ikke stillet til rådighed for medlemmerne endnu, da foreningen er i dialog med officielle aktører om en evt. sammensmeltning af den officielle standardvedtægt og vores "idealvedtægt".

4. Fremlæggelse af revideret regnskab

Jens Dejgaard Jensen gennemgik regnskabet i egenskab af praktisk udførende for kassereren. Stort underskud i 2020, især på grund af indscanning af samtlige årsskrifter siden foreningens oprettelse, pris 123.506,59 kr.

Ca. 500 medlemskaber.

Regnskabet godkendt.

5. Fremlæggelse af budget og fastsættelse af kontingent for det kommende år

Jens Dejgaard Jensen fremlagde budget 2021 og budget 2022 – balance i år, lille underskud næste år, men fortsat en solid økonomi.

Hidtil har bestyrelsen på generalforsamlingen fremlagt indeværende års budget, men det bør jo rettelig være næste års budget, der fremlægges. Derfor to budgetter i år – og fremover vil det så alene være det kommende års budget, der vil blive fremlagt.

Budgetterne godkendt.

Næste års kontingent: Bestyrelsen foreslår uændret 350 kr., hvis vedtægtsændringen ikke vedtages, og 375 kr. for første medlemskab og 300 kr. ved efterfølgende medlemskaber, hvis vedtægtsændring vedtages.

Forslaget godkendt.

6. Behandling af indkomne forslag

Eventuelle forslag fra medlemmer skal være formanden i hænde senest den 1. marts.

Bestyrelsen havde udarbejdet forslag til nye vedtægter, udsendt med indkaldelsen.

Jens Dejgaard Jensen og Stine Helweg gennemgik de nye vedtægter.

Ændringsforslag fra Jørn Skov:

1. § 6, stk. 2 – GF skal indkaldes med en måneds varsel, og dagsorden og regnskab bør gå ud samtidig.

– Vedtaget, formuleres endeligt af bestyrelsen.

2. § 6, stk. 3 – Indkomne forslag skal udsendes til medlemmerne umiddelbart efter fristens udløb.

– Vedtaget, formuleres endeligt af bestyrelsen.

3. Afvikling af GF: Punkt 1 bør være valg af stemmetællere, og dette bør varetages af formanden.

– Vedtaget, formuleres endeligt af bestyrelsen.

Ændringsforslag fra Margrethe Wind:

4. Tegningsretten bør få en selvstændig paragraf, der er andet end økonomi, der kræver tegning.

– Vedtaget, formuleres endeligt af bestyrelsen.

Der ønskedes ikke hemmelig afstemning. Ændringsforslag og vedtægter blev vedtaget enstemmigt.

7. Valg af medlemmer til bestyrelsen samt mindst to suppleanter

Stine Helweg og Elof Westergaard var på valg og modtog genvalg. Karin Kryger, Hans Mikkelsen og Charlotte Skibsted ønskede at udtræde.

Bestyrelsen foreslog Line Bonde fra Nationalmuseet og landskabsarkitekt Anne Vium Skaarup.

De fire blev enstemmigt valgt.

Som ny suppleant foreslog bestyrelsen Hans-Henrik Nielsen, der sidder i Landsforeningen af Menighedsrådsbestyrelse. Valgt enstemmigt.

Bestyrelsen består herefter af:

Elof Westergaard (valgt 2021, på valg i 2024)

Stine Helweg (valgt 2021, på valg i 2024)

Anne Vium Skaarup (2021 – valgt i stedet for Charlotte Skibsted, der udtrådte før tid – på valg i 2023)

Line Bonde (2021 – valgt i stedet for Karin Kryger, der udtrådte før tid – på valg i 2022)
Mette Fauerskov (valgt 2020, på valg i 2023)
Dennis Næser (valgt 2020, på valg i 2023)
Anne Kjærsgaard (2020 – indtrådte i stedet for Jens Dejgaard Jensen, der udtrådte før tid – på valg i 2022)
Steen Jensen (udpeget af Stenhuggerlauget)

Suppleanter:

Filip Møller (valgt første gang 2015)
Hans-Henrik Nielsen (valgt første gang 2021)
Jens Dejgaard Jensen (valgt første gang 2020)

8. Valg af to revisorer og en revisorsuppleant

Anders Beck Larsen genopstillede, men Jens Zorn Thorsen genopstillede ikke. Elizabeth Hess Thaysen var villig til valg. Lea Jull Bagger Christensen villig til at være revisorsuppleant.

9. Fastsættelse af tid og sted for næste års generalforsamling

Selv om vedtægten dikterer, at foreningens generalforsamling går på tur i stifterne, foreslår bestyrelsen Svendborg den 30.-31. maj 2022, hvor vi har penge ude at svømme grundet aflysning af årsmødet i maj 2020 – pengene kan hentes ind igen, hvis vi atter placerer årsmødet i Svendborg og altså i Odense Stift to gange. Det blev vedtaget af generalforsamlingen.

10. Eventuelt

Gamle årsskrifter og hvervefolder til fri afbenyttelse.
Tak til Jørn Skov.
Tak til Ronni Holm, SKKF, for inspirerende dialog i en coronatid.

Glimt fra årsmødet Nyborg 2021

Af Karin Kryger

Mag.art.

På grund af coronasituationen var årsmødet igen i år kun berammet som et endags seminar. Forhåbentlig vender vi næste år tilbage til normale tilstande og holder generalforsamling og årsmøde over to dage.

Efter generalforsamlingen indtog man en frokost med udsigt ud over Storebælt. Medlemmerne mødtes så til et foredrag, hvor Stine Helweg fortalte om digitaliseringen af hundrede års *Vore Kirkegårde/Kirkegårdskultur*. Publiceringen er sket i samarbejde med tidsskrift.dk, og Stine forklarede, hvorledes man benytter søgefunktionerne. Herom kan man læse nærmere i hendes artikel side 34-37.

Bagefter præsenterede Karin Kryger med udgangspunkt i de gamle tidsskrifter små nedslag i foreningens hundredårige til tider dramatiske historie. Foredraget præsenteres på side 16-33. Kirkegårdsleder Anders Beck Larsen afrundede med at introducere udflugten til Nyborgs kirkegårde, og han var også cicerone på eftermiddagens udflugt.

Nyborg Kirkegård. Fotos:
Anne Marie Møller, 2021.

Bussen kørte først medlemmerne til Nyborg Kirkegård, som er speciel ved, at den muligvis blev anlagt 1537 som en pestkirke-

gård og senere fungerede som fattigkirkegård. Placeringen ved fæstningsanlægget har gjort, at fæstningen tidligere inddrog nogle af kirkegårdens arealer, men efter 1818 blev kirkegården til gengæld udvidet med områder fra fæstningsanlægget. Senere i 1800-tallet blev kirkegården udvidet med flere arealer fra befæstningsanlægget. Kapellet er bygget i 1870. Medlemmerne førtes rundt på de traditionelle afdelinger med mange bevaringsværdige gravminder og gamle og nye urneafdelinger. En urnebegravelse er anlagt 1957 i den gamle voldgrav, og nyere afdelinger (børneafdeling, Kildespringshaven, Gingkohaven) er indrettet af Signe Moos, Moos Land-Skaber, og anlagt 2015 ff. Tegnestuen har også designet forskelligt inventar som f.eks. mindemonumenter, hvor man kan sætte lys.

Herfra vandrede forsamlingen den korte vej ned til Nyborg Assistenskirkegård, der blev åbnet i 1928. Her er nu anlagt en parkkirkegård, og kirkegården rummer kriger- og flygtningegrave fra 2. Verdenskrig.

Nyborg Kirkegård. Foto: Mette Fauerskov, 2021.

Nyt gravstedsområde på Nyborg Kirkegård. Foto: Mette Fauerskov, 2021.

En del af kirkegården står med uklippet græs og vilde blomster, og her er indrettet et stort insekthotel. Interessant nok er der fra forskellig side udtrykt ønske om at købe begravelser på de uklippede arealer.

Så var det tid til at tage afsked og sige på gensyn næste år, og bussen kørte medlemmerne til hhv. stationen og Nyborg Strand.

Nyt gravstedsområde på Nyborg Kirkegård. Foto: Mette Fauerskov, 2021.

Mindesmærke på Nyborg Kirkegård. Foto: Stine Helweg, 2021.

Nyborg Assistenskirkegård.
Foto: Mette Fauerskov, 2021.

Foreningen for Kirkegårdskultur

Foreningens formål

Foreningen for Kirkegårdskulturs formål er at virke for, at kirkegårdenes æstetiske, kulturhistoriske og landskabelige værdier bevares og udvikles, så kirkegårdene fremtræder som værdige begravelsespladser.

Aktiviteter

- Årsmøder, der afholdes på skift i landets ti stifter. Årsmødet omfatter faglige foredrag, generalforsamling samt en heldagsekskursion.
- Årsskriftet bringer artikler med indhold af såvel akademisk som praktisk karakter. Artiklerne er forfattet af en bred skare af mennesker med indsigt i mange forskellige aspekter af kirkegårdskulturen, f.eks. sociologiske, teologiske, kulturhistoriske, arkæologiske, drifts- og lovgivningsmæssige samt kunsthistoriske og landskabsarkitektoniske. Endvidere rummer årsskriftet anmeldelser af aktuelle bøger og udstillinger. Årsskriftet har en høj faglig kvalitet og er en trykt bog på ca. 100 sider. Tidligere numre af årsskriftet er tilgængelige for alle på tidsskrift.dk.
- Temadage og seminarer hvert andet til tredje år.
- Hjemmeside med oplysninger om foreningen, links og mulighed for download af ældre numre af årsskriftet.

Netværk og udsyn

Vi er foreningen for alle dem, der interesserer sig for danske kirkegårde. I over 100 år har vi arbejdet for, at kirkegårdene bevares og udvikles på en måde, så de kan være til trøst og glæde for alle. Vi har et bredt perspektiv på kirkegårdene, og vi lægger vægt på at samle mennesker med vidt forskellig faglig og organisatorisk baggrund såvel som privatpersoner.

Et medlemskab giver gode muligheder for at skabe et bredere netværk, som kan give dig inspiration og vigtig erfa-

ring at trække på. Ved vores årsmøder og temadage vil du blandt deltagerne kunne møde både landskabsarkitekter, kirkegårdsledere, stenhuggere, historikere, kunsthistorikere, arkæologer, provster, menighedsrådsmedlemmer og alle mulige andre, der deler en fælles passion for kirkegårdene.

Vi er en levende og engageret forening. Som medlem bliver du orienteret om nye tiltag og ny viden inden for alle aspekter af kirkegårdsområdet gennem foredrag og artikler i vores årsskrift. Foreningen giver også kirkegårdene en stemme i den offentlige debat og søger at påvirke politiske beslutninger, lovgivning og administrative procedurer.

Årsmødet 2022

Årsmødet 2021 fandt sted i Nyborg, Odense Stift. Generalforsamlingen besluttede ved den lejlighed, at årsmødet 2022 ekstraordinært også finder sted i Odense Stift, nemlig i Svendborg.

Kontingent

Kontingentet udgør 375 kr. pr. år for første medlemskab og 300 kr. pr. år ved efterfølgende medlemskab. Medlemmerne får tilsendt foreningens årsskrift og rabat ved deltagelse i årsmødet, seminarer samt temadage.

Yderligere oplysninger og indmeldelse

Yderligere oplysninger om foreningen kan fås ved henvendelse til foreningens administrator eller formand. Indmeldelse kan ske gennem hjemmesiden www.kirkegaardskultur.dk eller til foreningens administrator på post@kirkegaardskultur.dk.

Bestyrelsen

Foreningen for Kirkegårdskultur 2021-22

Formand: Elof Westergaard
Foreningen for Kirkegårdskultur
Korsbrødregade 7
6760 Ribe
Tlf. 75 42 18 00, mobil 24 67 70 40
eve@km.dk

Næstformand: Mette Fauerskov
Møller & Fauerskov Landskabsarkitekter
Skt. Pauls Kirkeplads 9B
8000 Aarhus C
Tlf. 86 12 16 66, mobil 22 25 86 67
mf@mflandskab.dk

Kasserer: Dennis Næser
Horsens Kirkegårde
Kildegade 31
8700 Horsens
Tlf. 40 46 74 14
dgn@horsenskirkegaarde.dk

Øvrige
bestyrelses-
medlemmer: Line M. Bonde
Danmarks Kirker
Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12
1220 København K
Tlf. 41 20 68 46
Line.Melballe.Bonde@natmus.dk

Anne Vium Skaarup
Skaarup Landskab
Graven 3
8000 Aarhus C
Tlf. 23 43 46 42
avs@skaaruplandskab.dk

Stine Helweg
Københavns Kirkegårde
Frederiksborgvej 125
2400 København NV
Tlf. 26 86 02 17
stihel@kk.dk

Steen Jensen
(Stenhuggerlaugets repræsentant)
N.A. Christensensvej 41
7900 Mors
Tlf. 20 15 50 07
info@steenjensen.dk

Anne Kjærsgaard
Bronkhorstweg 45
5363TW Velp NB
Holland
Tlf. +45 31 90 55 85
kjaersgaard.anne@gmail.com

Suppleanter: Filip Møller
Filip's Sten & Billedhuggeri
Ormhøjgårdvej 10
8700 Horsens
Tlf. 40 95 59 33
filip@filips.dk

Hans-Henrik Nielsen
Møllemosen 75
2760 Måløv
Tlf. 21 27 02 58
hhnie@outlook.com

Jens Dejgaard Jensen
Præstbrovej 347
7950 Erslev
Tlf. 28 96 81 54
post@kirkegaardskultur.dk

Administration, Foreningen for Kirkegårdskultur
ekspedition c/o Jens Dejgaard Jensen
og hjemmeside: Præstbrovej 347
7950 Erslev
Tlf. 28 96 81 54
post@kirkegaardskultur.dk

www.kirkegaardskultur.dk

